the end of the 1st and the 3rd verse of the, sloka metre. But in the cantos in question, 5 times the breaks in the अनुष्टुप् and 6 times in the उपजाति are visible. Even where they have been observed, they are at the end of compound—quite opposite to the manner of the great poet.

The character of the intermediate canto, viz. VIII is not so doubtful in which the strong hand of the poet is always felt to be working.

In the first canto Himalaya is described. Here the daughter of the mountain god is depicted as gambling and frolicking in the company of the girls of the gods and Gandharvas. During the play, the garments are replaced by the waterless clouds. In this atmostphere Parvati grows to young age. The subject matter of the epic is, as the name indicates, the birth of Kumar the son of the devine pair, who will aid the gods in destroying Tarhaka. Some brilliant pictures have been drawn in this epic. The Kama, together with his consort Rati, and Vasanta, in full bloom starts for Mahadeva's resort in order to win him over to himself and disturb the auster penance शिव was engaged in. But when approached, he was burned to ashes by the flame pouring out of the third eye of the great god—the eye—which is opened at the time of universal destruction only. Rati laments for Kama. The passage is full of poignent pathos.

But the poem draws to end abruptly. There is no explanation of this mistory. Was Kalidasa cut off by death from the world so as to leave the work unfineshed, or do all the MSS. go to a recension the fate of which was renderd sad and sorrwful by damage causal by time or some animal. And it is also possible that the poet might have been deterred from writing more

oning to the adverse criticism of such critics as Mammata. The amorous plays of the deities described in this epic have evoked the serious criticism of Mammata who writes:—

'इदं पित्रोःश्रृङ्गारवर्णनमित्यन्तमनुचितम्:' To the Western taste also, this is some what repugnent. Even the idyllic picture of deceiving Zeus, in Aeneed, had caused great condemnation for that writer. But to attribute to Kalidasa a lack of taste, is more than what he deserves. Suggestion is the soul of poetry and here in Kumar Sambhava he has described not the objectionable wedlock pleasures of the deity, but is suggesting the ideal of the love between husband and wife, here upon the earth. Hence Anandavardhana in the 12th part of his treatise says:—

'Though the description of the amours of deity is objectionable but even this, at the hands of an able poet becomes charming and loses absurdity.

But the best of the poems of Kalidasa is undoubtedly रघुवंश. It is in 19 cantos. All are preserved. The solar race has been described here. Some figures have been selected for this purpose. It is the work of the mature genius of the poet. About twenty commentaries are noted. But the most famous is that of Mallinatha.

For an appreciation of Kalidasa's similes, we would quote the stanzas from the following (13th) canto, and would request the reader himself to find out whether the traditional virdict 'उपमा कालिदासस्य' passed on the poet is true or otherwise.

The confluence of the holy Ganges and the Blue-watered Jumna has thus been described by Kalidasa with beautiful similes:—

क्वचित् प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलैः ।
मुक्तामयी यष्टिरिवानुविद्धा ॥
अन्यत्र माला सित-पङ्कजाना-
मिन्दीवरैरुत्खचितान्तरेव ॥५४॥
क्वचित् खगानां प्रियमानसानाम् ।
कादम्ब-संसर्गवतीव पंक्तिः ॥
अन्यत्र कालागरुदत्तपत्रा ।
भक्तिर्भुवश्चन्दनकल्पितेव ॥५५॥
क्वचित्प्रभा चान्द्रमसी तमोभिः ।
छायाविलीनैः शबलीकृतेव ॥
अन्यत्र शुभ्रा शरदभ्रलेखा ।
रन्ध्रेष्विवालक्ष्यनभःप्रदेशा ॥५६॥
क्वचिच्च कृष्णोरगभूषणेव ।
भस्माङ्गरागा तनुरीश्वरस्य ॥
पश्यानवद्याङ्गि विभाति गङ्गा ।
भिन्नप्रवाहा यमुना-तरङ्गैः ॥५७॥

SHANTA KUTIRA, AGRA, July 6th, 1925. — B. DUTTA, SHASTRI.

महाकवि कालिदासीये-

रघुवंश-महाकाव्ये त्रयोदशसर्गः

(अत्र च पुष्पकेण रामस्य दण्डकवनात् प्रत्यागमनं मध्ये च पूर्वं दृष्टानां तत्तद्दृश्यानां सीतां प्रत्युपवर्णनम्)

(Rama, travelling through the air in 'P
aeroplane, spoke to his wife (Sit

अथात्मनः शब्दगुणं गुणज्ञः
पदं विमानेन विगाहमानः॥
रत्नाकरं वीक्ष्य मिथः स जायाम्।
रामाभिधानो हरिरित्युवाच ॥१॥

Prose Order:—अथ गुणज्ञो रामाभिधानः स हरि
गुणं पदं विमानेन विगाहमानो रत्नाकरं वीक्ष्य जायां मिथ इत्यु

व्याख्या—अथ प्रस्थानानन्तरं गुणज्ञः। गुणानां सर्वेषां पदार्थ-स्वभावानां ज्ञो ज्ञाता वेत्ता। रामाभिधानो राम इत्यभिधानं नाम यस्य सः। प्रक्रान्तो हरिर्विष्णुरात्मनः स्वस्य शब्दगुणं शब्दो ध्वनिर्गुणो विशेषधर्मो यस्य तत् पदं स्थानम्। पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्मांघ्रिवस्तुषु। इति कोशः। विमानेन पुष्पकेण विगाहमानः आलोडयन्। गच्छन्। रत्नाकरं रत्नानां मणिमाणिक्यादीनामाकरः खनिर्योनिरुत्पत्तिस्थान-

क्वचित् प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलैः ।
मुक्तामयी यष्टिरिवानुविद्धा ॥
अन्यत्र माला सित-पङ्कजाना
मिन्दीवरैरुत्खचितान्तरेव ॥५४॥
क्वचित् खगानां प्रियमानसानाम् ।
कादम्ब-संसर्गवतीव पंक्तिः ॥
अन्यत्र कालागुरुदत्तपत्रा ।
भक्तिर्भुवश्चन्दनकल्पितेव ॥५५॥
क्वचित्प्रभा चान्द्रमसी तमोभिः ।
छायाविलीनैः शबलीकृतेव ॥
अन्यत्र शुभ्रा शरदभ्रलेखा ।
रन्ध्रेष्विवालक्ष्यनभःप्रदेशा ॥५६॥
क्वचिच्च कृष्णोरगभूषणेव ।
भस्माङ्गरागा तनुरीश्वरस्य ॥
पश्यानवद्याङ्गि विभाति गङ्गा ।
भिन्नप्रवाहा यमुना-तरङ्गैः ॥५७॥

Shanta Kutira, Agra,
July 6th, 1925.

B. DUTTA, SHASTRI.

महाकवि कालिदासीये—

रघुवंश-महाकाव्ये त्रयोदशसर्गः

(अत्र च पुष्पकेण रामस्य दण्डकवनात् प्रत्यागमनं मध्ये च पूर्वं दृष्टानां तत्तद्दृश्यानां सीतां प्रत्युपवर्णनम्)

(Rama, travelling through the air in 'Pushpaka' aeroplane, spoke to his wife (Sita).

अथात्मनः शब्दगुणं गुणज्ञः
पदं विमानेन विगाहमानः ॥
रत्नाकरं वीक्ष्य मिथः स जायाम् ।
रामाभिधानो हरिरित्युवाच ॥१॥

Prose Order:—अथ गुणज्ञो रामाभिधानः स हरिरात्मन शब्द गुणं पदं विमानेन विगाहमानो रत्नाकरं वीक्ष्य जायां मिथ इत्युवाच ।

व्याख्या—अथ प्रस्थानानन्तरं गुणज्ञः । गुणानां सर्वेषां पदार्थ-स्वभावानां ज्ञो ज्ञाता वेत्ता । रामाभिधानो राम इत्यभि-धानं नाम यस्य सः । अनन्तो हरिर्विष्णुरात्मनः स्वस्य शब्दगुणं शब्दो ध्वनिर्गुणो विशेषधर्मो यस्य तत् पदं स्थानम् । पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु । इति कोशः । विमानेन पुष्पकेण विगाहमानः स्वालोडयन् । गच्छन् । रत्नाकरं रत्नानां मणिमाणिक्यादीनामाकरः खनिर्योनिरुत्पत्तिस्थान-

क्वचित् प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलैः ।
मुक्तामयी यष्टिरिवानुविद्धा ॥
अन्यत्र माला सित-पङ्कजाना
मिन्दीवरैरुत्खचितान्तरेव ॥५४॥
क्वचित् खगानां प्रियमानसानाम् ।
कादम्ब-संसर्गवतीव पंक्तिः ॥
अन्यत्र कालागुरुदत्तपत्रा ।
भक्तिर्भुवश्चन्दनकल्पितेव ॥५५॥
क्वचित्प्रभा चान्द्रमसी तमोभिः ।
छायाविलीनैः शबलीकृतेव ॥
अन्यत्र शुभ्रा शरदभ्रलेखा ।
रन्ध्रेष्विवालक्ष्यनभःप्रदेशा ॥५६॥
क्वचिच्च कृष्णोरगभूषणेव ।
भस्माङ्गरागा तनुरीश्वरस्य ॥
पश्यानवद्याङ्गि विभाति गङ्गा ।
भिन्नप्रवाहा यमुना-तरङ्गैः ॥५७॥

SHANTA KUTIRA, AGRA,
July 6th, 1925.

B. DUTTA, SHASTRI.

all the properties that diserve a mention. शब्दगुणम् is an epithet to 'पदम्' = abode. The sky is considered to be one of the three (the nether, middle and the higher) regions of विष्णु. In the Rigveda the three strides of the god विष्णु are frequently referred to and upon that myth entirely is based the later Pauranic legend of विष्णु's having measured all the three regions with his three steps in order to deceive the demon बलि who had become a terror to the denizens of heaven. According to the two philosophic schools of the नैयायिकs and the वैशेषिकs, the specific or the differentiative attribute of the sky is its being the place where and where only a sound is created. Brahmachari's General Notes have here 'विष्णुपदमाकाश'मिति तार्किकाः, but we could not trace the assertion anywhere in the supposed तार्किकs or Logicians. 'शब्दगुणकमाकाशं' is, rather, the statement always found in tretises on logic. मिथस्-in private; compare English 'myth', an 'enigma', which is also hidden.

Grammatical Notes:—गुणज्ञः। जानातीति ज्ञः। ज्ञा +कः। कः (अ) is a primary nominal affix. सञ्जीविनी gives इगुपधेत्यादिना कप्रत्ययः. The इगुपध इक्= इ, उ, ऋ, लृ, short and long, penultimate letters of the roots, cause the affix कः (अ) for deriving a n· similarly प्री to please and कॄ to scatter,

मित्यर्थः। वीक्ष्याधो वर्त्तमानं दृष्ट्वेत्यर्थः। जायां भार्यां सीता-मित्यर्थः। इति वक्ष्यमाणं वैदेहीत्यादि वाक्यमुवाच ॥१॥

मल्लिनाथकृतसञ्जीविनीटीका—

त्रैलोक्यशल्योद्धरणाय सिन्धोश्चकार बन्धं मरणं रिपूणाम्।
पुण्यप्रणामं भुवनाभिरामं रामं विरामं विपदामुपासे॥

अथेति—अथेति अथ प्रस्थानानन्तरम्, जानातीति ज्ञः। इगुपधेत्यादिना कप्रत्ययः। गुणानां ज्ञः गुणज्ञः, रत्नाकरादिवस्त्वैश्वर्य्यगुणाभिज्ञः इत्यर्थः. सः रामाभिधानः हरिः विष्णुः शब्दः गुणः यस्य तत् शब्दगुणम्, आत्मनः स्वस्य पदं विष्णुपदम् आकाशम् इत्यर्थः। "वियद् विष्णुपदम्" इत्यमरः। "शब्दगुण-माकाशम्" इति तार्किकाः। विमानेन पुष्पकेण, विगाहमानः सन्, रत्नाकरं वीक्ष्य, मिथः रहसि। "मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि" इत्यमरः। जायां पत्नीं सीताम्, इति वक्ष्यमाणप्रकारेण उवाच। रामस्य हरित्वाभिधानं निरङ्कुशमहिमद्योतनार्थम्। मिथोग्रहणं गोष्ठीविश्रम्भसूचनार्थम्।

Literary Notes:—अथ–the word denotes a sequence and is also connotative of auspiciousness indirectly. Here it has both these significances as Rama's starting from the Dandaka forest has preceded this statement, and, as the poet opens a new canto. For the latter reason the auspicious word has been very aptly used here. गुणज्ञः the Sanjivini has got here good comment—रत्नादिकरादिवस्त्वैश्वर्यगुणाभिज्ञ इत्यर्थः,Rama knew all the qualities of the things, the ocean etc. and where their richness lay in, in brief,

This would deepen the रति which is the Permanent State, (स्थायिभाव) here of the Love--Sentiment.

In the same way, on the word फेनिलं मल्लिनाथ puts- 'क्षिप्रकारी चायमिति भावः' i e. the idea is that this (the hero – राम) is also quick-handed one. Then again Mallinatha has मम महानयं प्रयास स्त्वदर्थं इति भावः। The sense is that all these exertions of mine were exclusively for you.

Grammatical Notes:-- वैदेहि। विदेहेषु भवे ! तत्र भव इत्यर्थेऽण्। अणन्तत्वाङ्गीप्। The word वैदेही is derived from विदेह+अण्, the affix meaning here 'one born in the country of etc'. Then ङीप् is added on to the derivate in order to femininize it आ मलयात् according to सञ्जीविनी the words are separate ones, no compound being possible. मलयात् takes पञ्चमी because of being governed by the preposition आ= upto. पञ्चम्यपाङ्परिभिः say पाणिनिः. The indeclinables अप, आङ्, and परि cause पञ्चमी to the words they govern. But, to our amazement, the Brahmachari's edition has the words in the column designated 'Samasas'. It is clearly against Mallinatha. विभक्तम् from भज्+क्तः। P. P. P. लुङ्, अभाक्षीत् लङ् अभजत्, लृट्, भजिष्यति। भजितुम्। फेनिलम्=फेन+इल (च्)। फेनिल =foamy फेनादिलच says पाणिनिः। आविष्कृतम्=आविस् +कृ+ त। स्=ष्ः। तारम्-the long आ is shortened

तदर्थं तस्मै, उर्वीं पृथिवीमवदारयद्भिः खनद्भिर्नोऽस्माकं रघूणां पूर्वैः पुरुषैः परिवर्द्धितः वृद्धिं गमितः ॥

सञ्जीविनी—गुरोरिति । यियक्षोः यष्टुमिच्छोः । यजेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । गुरोः सगरस्य, मेध्ये (१) अश्वमेधार्हे, तुरङ्गे, हये, कपिलेन मुनिना, रसातलं, पातालं संक्रमिते सति, तदर्थम् उर्वीम् अवदारयद्भिः (२) खनद्भिः, नः अस्माकं, पूर्वैः वृद्धैः सगरसुतैः, अयं समुद्रः परिवर्द्धितः (३) किल । किलेत्यैतिह्ये । अतो नः पूज्य इति भावः। यद्यपि तुरङ्गहारी शतक्रतुः तथापि तस्य कपिलसमीपे दर्शनात् स एवेति तेषां भ्रान्तिः, तन्मत्यैव कविना कपिलेनेति व्यपदिष्टम्।

Literary Notes:— According to सञ्जीविनी 'किलेत्यैतिह्ये' = The particle किल is used to denote that the reference here is to the tradition. Further remarks on ascribing the stealing away of the horse to कपिल here are worth noticing. The fact is that it was Indra who took away the sacrificial horse and the blame was mistakenly laid at the door of Kapila who was buried in his deep meditation. But the poet's ascribing the deed to Kápila is due to the mistake of the sons of Sagara who saw the animal in the hermitage of the sage कपिल and thought [illegible] eft was committed by the sage hims[illegible] [illegible]e of the Sagara's sons has thus b[illegible] ed by the poet. (I would also

owing to 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य', meaning that the word गो=गु, and the feminine bases shorten the final vowels in the end of a compound.

Hindi Translation:—हे सीते! मेरे पुल से, मलय पर्वत तक बीच में से बाँटे हुए, फेनवाले समुद्र को देख। (यह ऐसा दीखता है कि) जैसे कि शरद ऋतु का निर्मल आकाश-जिस में मनोहर तारे खिल रहे हों-और जिसको मध्य से छाया पथ अलग करता हो। (छायापथ को बोल चाल की भाषा में इन्द्र के हाथी अर्थात् ऐरावत का मार्ग कहते हैं)

English Translation:—Dear one born in the Videhas? Cast a glance over the water-amassing ocean, divided into two upto the Malaya and exhibiting foam. (It appears just) like the clear blue autumnal heaven, devided in the middle by the milky way and one on which the stars are vissible.

(This (Ocean) was enlarged by our ancestors.)

गुरोर्यियक्षोः कपिलेन मेध्ये ।
रसातलं सङ्क्रमिते तुरङ्गे ॥
तदर्थमुर्वीमवदारयद्भिः ।
पूर्वैः किलायं परिवर्द्धितो नः ॥३॥

Prose Order:—यियक्षोर्गुरोर्मेध्ये तुरङ्गे कपिलेन रसातलं संक्रमिते तदर्थमुर्वीमवदारयद्भिः पूर्वैरयं परिवर्द्धितः किल ॥

व्याख्या—यियक्षोः अश्वमेधेन यष्टुमिच्छोः गुरोः अस्मत्पूर्वपुरुषस्य सगराख्यस्य मेध्ये यज्ञसम्बन्धिनि तुरङ्गेऽश्वे कपिलेन कपिलनाम्ना मुनिविशेषेण रसातलं पातालं संक्रमिते प्रापिते

English Translation:—When the sacrificial horse of our ancestor (Sagara) was taken away to the nether world by Kapila, (Sagara's Sons) dug out the earth in order to find out the animal, and thus was this ocean enlarged.

(Some main characteristics of the Ocean.)

गर्भं दधत्यर्कमरीचयोऽस्मात्।
विवृद्धिमत्राश्नुवते वसूनि।
अबिन्धनं वह्निमसौ बिभर्त्ति
प्रह्लादनं ज्योतिरजन्यनेन ॥४॥

Prose Order:—अर्कमरीचयोऽस्माद् गर्भन्दधति वसून्यत्र विवृद्धिमश्नुवते, असावबिन्धनं वह्निं बिभर्त्ति, प्रह्लादनं ज्योतिरनेनाजनि ॥

व्याख्या—अर्कमरीचयोऽर्कस्य सूर्यस्य मरीचयः किरणा अस्माद् सागराद् गर्भं जलसम्भारं दधति धारयन्ति। सूर्यसन्तापात्प्रततास्वप्सु सूक्ष्मवाष्पतां गतासु वायुना सूर्यकरैश्च तद्वाष्पं अन्तरिक्षं प्रति नीयते। तत्र च वायुवशात् शैत्येन तद् वाष्पं [illegible] गच्छति वृष्टिरूपेण च भुवि निपतति। वसूनि मणयो [illegible] च। 'वसु तोये धने मणौ'। अतएव च तोया [illegible] समुद्रे विवृद्धिं राशितां अश्नुवते यन्ति। [illegible] धन [illegible] पानीन्धनं यस्य तत् यद्दु० वह्नि [illegible] मध्ये एव प्रदीप्यत इत्यबिन्धन [illegible] च। प्रह्लादनं पह्लादयत [illegible] यज्ज्योति [illegible]

व्याप्नोति यः क्षिप्रं शुष्केन्धननिवानलः। स प्रसादः समस्तेषु रसेषु रचनासु च।

Grammatical Notes:—अर्कमरीचयोऽर्कस्य मरीचयः। तत्पु० । 'अस्मात्', according मल्लि० अपादाने पञ्चमी= Ablalive case अश्नुवते from अशूङ् व्याप्तौ, Atmanepada, fifth conjugation. लट् अश्नुते। लिट्-आनशे-लङ् आश्नुत। आशिष्ट लुङ्। अशिष्यते लृट्। P. Act. P. अश्नुवानः इन्धनम्=इन्ध्×ल्युट् (अन)। करणे ल्युट्। बिभर्त्ति—भृ—third Conjugation परस्मै लट् बिभर्त्ति बिभृतः बिभ्रति etc. लिट् बिभराञ्चकार etc. लुट्—भर्ता। लृट्—भरिष्यति। बिभर्तु बिभृहि—लोट्। अबिभः, अबिभृताम्, अबिभरुः। लङ् बिभृयात्-लिङ्। भ्रियात्—आशी० अभृत लुङ्। प्रह्लादनम्=प्र×ह्लाद्×ल्युट् (करणे ल्युट्)। अजनि लुङ् of जन्। जायते लट्। जज्ञे—लिट्। जनिता—लुट्। जनिष्यते लृट्। जायताम्—जायेत—जनिषीष्ट—अजनि—अजनिष्ट respectively in लोट्—लिङ्-आशीः—लुङ्।

Hindi Translation:—सूर्य की किरणें इस समुद्र से गर्भधारण करती हैं। (Brahmachari says करते हैं ?) इसमें रत्नादिधन वृद्धि को प्राप्त हो रहे हैं। यह जल में जलने वाली अग्नि को धारण करता है। आनन्ददायक ज्योति (चन्द्र) इस (समुद्र) ने उत्पन्न किया है।

English translation:—The rays of the sun draw the water from the ocean and become pregnant. The riches get increased in it. It maintains the water-blazing fire. By this ocean was generated the light delight-giving (the moon).

of Visnu the states in which he assumes the quality of goodness etc. technically called सत्त्वं रजस्तमश्च. The ocean here has been compared to Visnu owing to the commonness of the quality of being subjected to diverse conditions and to its almost unfathomable depth and measureless vastness. The stanza, apart of its philosophic speculation, has very little of true poetry.

Grammatical Notes:—On 'तान्ताम्' संजी० has:- 'नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां द्विरुक्तिः'। The word ताम् has been repeated to imply a repitition. प्रतिपद्यमानम्=प्रति × पद् × य×मान Pre. P. The word literally means attaining to. महिम्ना = महत् × इमन्। Abstract Masquline. व्याप्य = वि + आप् + अनवधारणीयम् = अन्×अव × धृ × णिच् × अनीय । इयत्तया। इदं परिमाणं यस्य तत् इयत्। इदम् × वत्=इयत् × तल् Abstract Feminine. ईदृक्तया from इदम् × दृश् × तल्। the formation is exactly the same.

Hindi Translation:-उन उन (अनेक प्रसिद्ध) अवस्थाओं को प्राप्त होते हुए, अपनी महिमा से दशों दिशाओं में परिपूर्ण, विष्णुतुल्य इस समुद्र का रूप अप्रमेय है—(न जाने) कितना और कैसा (है ?)

English Translation:—Like that of Visnu, the individuality of this ocean cannot be determined in respect of how much and of what type it is—the individuality—assuming manifold states, and pervading the ten directions (दिशो) with its grandeur.

(This vast ocean's greatness beggars all descriptions).

तां तामवस्थां प्रतिपद्यमानं
स्थितं दश व्याप्य दिशो महिम्ना ॥
विष्णोरिवास्यानवधारणीय-
मीदृक्तया रूपमियत्तया वा ॥५॥

Prose Order:—तान्तामवस्थां प्रतिपद्यमानन्दश दिशो महिम्ना व्याप्य स्थितं विष्णोरिवास्य रूपमीदृक्तयेत्तया वानवधारणीयम् ॥

मध्या—तान्तां प्रसिद्धां वृद्धिह्रासाद्यवस्थां स्थितिं प्रतिपद्यमानं प्राप्नुवन्तं दशापि प्राच्याद्या दिशो महिम्ना भूम्ना महत्त्वेन वा करणेन व्याप्य स्थितं वर्त्तमानं विष्णोरिव मत्स्यकूर्मवराहाद्यवतारवतस्त्रिभिश्च पदैर्द्यावापृथिव्यौ व्याक्रान्तवतोऽस्य समुद्रस्य रूपं स्वभाव ईदृक्तया प्रकारेणेयत्तया परिमाणेन चानवधारमणीयमनिश्चेयमिति महामहिमत्वद्योतिकोक्तिः ।

सञ्जीविनी—तां तामिति । तां ताम् अनेकाम् । नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां द्विरुक्तिः । अवस्थाम् अक्षोभाद्यवस्थाम्, विष्णुपक्षे सत्त्वाद्यवस्थाम्, प्रतिपद्यमानम् भजमानं महिम्ना दश दिशः व्याप्य स्थितं' विष्णोरिवअास्य रत्नाकरस्य, रूपं स्वरूपम्, उक्तरीत्या बहुप्रकारत्वात्, व्यापकत्वाच्च ईदृक्तया इयत्तया वा प्रकारतः परिमाणतश्च, अनवधारणीयं दुर्निरूपम् ॥

Literary Notes:—सञ्जीविनी has अवस्थामक्षोभाद्यवस्थाम् विष्णुपक्षे सत्त्वाद्यवस्थाम्' that is to say the condition of the oceanic calmness. In the case

f Visnu the states in which he assumes the uality of goodness etc. technically called सत्त्वं रज-तमश्च्. The ocean here has been compared to Visnu owing to the commonness of the quality f being subjected to diverse conditions and to its lmost uufathomable depth and measureless rastness. The stanza, apart of its philosophic speculation, has very little of true poetry.

Grammatical Notes:—On 'तान्ताम्' संजी० has:- नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां द्विरुक्तिः' । The word ताम् has been repeated to imply a repitition. प्रतिपद्यमानम्=प्रति × पद् × य×मान Pre. P. The word literally means attaining to. महिम्ना = महत् × इमन् । Abstract Masquline. व्याप्य = वि + आप् + अनवधारणीयम् = अन्×अव × धृ × णिच् × अनीय । इयत्तया । इदं परिमाणं यस्य तत् इयत् । इदम् × वत्=इयत् × तल् Abstract Feminine. ईदृक्तया from इदम् × दृश् × तल् । the formation is exactly the same.

Hindi Translation:-उन उन (अनेक प्रसिद्ध) अवस्थाओं को प्राप्त होते हुए, अपनी महिमा से दसों दिशाओं में परिपूर्ण, विष्णुतुल्य इस समुद्र का रूप अप्रमेय है—(न जाने) कितना और कैसा (है ?)

English Translation:—Like that of Visnu, the individuality of this ocean cannot be determined in respect of how much and of what type it is—the individuality—assuming manifold states, and pervading the ten directions (दिशो) with its grandeur.

(The incalculable vastness).

नाभिप्ररूढाम्बुरुहासनेन ।
संस्तूयमानः प्रथमेन धात्रा ॥
अमुं युगान्तोचितयोगनिद्रः ।
संहृत्य लोकान् पुरुषोऽधिशेते ॥८॥

Prose Order:—नाभिप्ररूढाम्बुरुहासनेन प्रथमेन धात्रा संस्तूयमानो युगान्तोचितयोगनिद्रः पुरुषो लोकान् संहृत्यामुमधिशेते ॥

मध्या—नाभिप्ररूढाम्बुरुहासनेन नाभौ प्ररूढमुत्पन्नं यदम्बुरुहं कमलं तदासनं स्थितिस्थानं यस्येति बहु० । तेन प्रथमेनाद्येन धात्रा प्रजापतिना संस्तूयमानः प्रशस्यमानः त्वमेव सर्वजगदाधारोऽसीति । युगान्तोचितयोगनिद्रः । योगः समाधिरेव निद्रा । युगस्यान्ते कल्पान्ते उचितावश्यकी योगनिद्रा यस्यः । बहु० । विष्णुः कल्पान्ते सर्वं जगत् संहृत्य स्वात्मनीडसंस्थं कृत्वा सुखं शेते । पुनश्च प्राप्ते सृष्टिसमये यथाक्रमं जगद् वितनुते । पुरुषो विष्णुर्लोकान् भुवनानि संहृत्यामुं सागरमधिशेतेऽस्मिन् समुद्रे शेते इत्यर्थः ॥

सञ्जीविनी—नाभीति । युगान्ते कल्पान्ते उचिता परिचिता योगः स्वात्मनिष्ठैव निद्रेव निद्रा यस्य सः, पुरुषः विष्णुः, लोकान् संहृत्य, नाभ्यां प्ररूढं यत् अम्बुरुहं पद्मं तदासनेन तन्नाभिकमलाश्रयेण, प्रथमेन धात्रा दक्षादीनामपि स्रष्ट्रा पितामहेन, संस्तूयमानः, सन् अमुम् अधिशेते अमुष्मिन् शेते इत्यर्थः । कल्पान्तेऽप्यस्ति इति भावः ।

Literary Notes:—उचिता is परिचिता । विष्णु is accustomed to this sleep having usually been practising it from the times immemorable and

would continue this course down to all eternity. योगः। According to संजीव० is स्वात्मनिष्ठा or a resting on or in one's own self. निद्रेव निद्रा। The first word is followed by the comparative particle इव in order to show that, actually speaking, god विष्णु is beyond the fetters of sleep, was king etc., the conditions the human flesh is heir to, but that these conditions have been transferred to the god here as desired by the poetical conceit called समाधिः=Transference. युगान्तेति, compare माघ Canto II: 'युगान्तकालप्रतिसंहृतात्मनः' etc. The whole pith and marrow of the statement is that this ocean is wide beyond description.

Grammatical Notes:—प्ररूढ=प्र+रुह्+क्त=growing. अम्बुरुह् = अम्बुनि रोहतीति। अम्बु+रुह्+क। संस्तूयमानः=सम्+स्तु+य+मान Present Active Participle. I doubt the correctness of the preposition सम् here. The root when preceded by this preposition does not convey the sense intended by the poet. अधिशेते। अधिशीङ्स्थासां कर्म। The root शी when preceded by the preposition अधि governs the locative of the place.

Hindi Translation:—नाभि में उगे हुए कमल पर स्थित, सबसे प्रथमोत्पन्न, ब्रह्मा से भली भाँति स्तुति किये जाते हुए, कल्प के अन्त में योग निद्रा के अभ्यासी पुरुष (विष्णु भगवान्) सब लोकों का संहार कर के इसी समुद्र में शयन करते हैं।

English Translation:—Being praised by the fi maintainer (Brahma), who was seated in the lotus gro ing from his (विष्णु's) navel, the Man (विष्णु here) acc tomed to the sleep of meditation at the close of the wor age having drawn all the world in himself, reclined (the surface of) this (ocean).

(This ocean affords shelter to the mountains).

पक्षच्छिदा गोत्रभिदात्तगन्धाः ।
शरण्यमेनं शतशो महीध्राः ॥
नृपा इवोपप्लविनः परेभ्यः ।
धर्मोत्तरं मध्यममाश्रयन्ते ॥७॥

Prose Order:—पक्षच्छिदा गोत्रभिदात्तगन्धाः शतशो महीध्राः परेभ्य उपप्लविनो नृपाः शरण्यं धर्मोत्तरं नृपमिवैनमाश्रयन्ते ।

मध्या—पक्षच्छिदा पक्षान् छिनत्ति भिनत्तीति तेन गोत्रभिदा गोत्रान् पर्वतान् भिनत्तीति तेन । पर्वत-विदारके णेन्द्रेण । आत्तगन्धा आत्तो गृहीतोऽपहृत इत्यर्थः । गन्धो गर्व येषान्ते । बहु० । शतशोऽनेके महीध्रा महीं धरन्तीति महीध्र पर्वताः । पर्वतैः पृथिव्या भारस्य साम्यं भवतीति तैस्तद्धारण मुच्यते । परेभ्यः शत्रुभ्य उपप्लविन उपप्लवो विघ्नस्तद्वन्त विहृता इति भावः बाधिताः । नृपा राजानः शरण्यं शरण साधु शरणदाने समुद्यतं शरणागतवत्सलमित्यर्थः । धर्मोत्त धर्मेणोत्तर उत्कृष्टतरस्तं मध्यमं मध्यभूपालमिवैनं साग माश्रयन्ते शरणत्वेन प्रपद्यन्ते ॥ महानयं शरणागतवत्स ... ॥

सञ्जीविनी—पक्षेति पक्षच्छिदा गोत्रभिदा इन्द्रेण। उभयत्र सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप्। आत्तगन्धाः हृतगर्वाः अभिभूतः इत्यर्थः। "गन्धो गन्धक आमोदे लेशे सम्बन्ध-गर्वयोः" इति विश्वः। 'आत्तगन्धोऽभिभूतः स्यात्" इत्यमरः। महीं धारयन्तीति महीध्राः पर्व्वताः। मूलविभुजादित्वात् कप्रत्ययः। शतं शतं शतशः शरण्यं रक्षणसमर्थम्, पत्नं समुद्रम्, परेभ्यः, शत्रुभ्यः, उपप्लविनः भयवन्तः नृपाः, धर्म्मोत्तरं धर्म्मप्रधानं मध्यमं मध्यभूपालम् इव, आश्रयन्ते। "अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भून्यनन्तरः" इति कामन्दकः। आर्त्तवन्धुः इति भावः

Literary Notes:—The stanza is interesting in the main owing to its apt and composite simile from the field of politics. The mountains when their wings were cut off by Indra and their pride was humbled, sought shelter in the body of the sea just as some weak king being annoyed by the coercions of some oppressor seeks shelter at the hands of the beneficent king whose territories border on the dominions of the oppressed and the oppressor. 'आत्तगन्धाः', the word is from आ+दा+त as will be seen below in the grammatical notes. मल्लिनाथ puts: आत्तगन्धा हृतगर्वा अभिभूता इत्यर्थः। That is to say that the word means 'with their pride lowered or brought down.' The word गन्धक (Masculine) is used for sulphur, fragrance, a part or whole, a connexion and pride. गन्धो गन्धक आमोदे लेशे सम्बन्धगर्वयोरिति विश्वः।

गन्धोऽभिभूतः स्यात् इत्यमरः। The epithet धर्मोत्तरं ha a peculiar significance here and suggests that th righteous only are to be depended on.

There is a Pāurāṇic myth here. The moun ains had, there was a time, wings to fly with They skipped from place to place which rende ed the firmness of the earth impossible. Ind with his well-known bolt cut their wings off an thereafter the mountains were fixed. But th myth is only a further, whimsical developme of the noteworthy Vedic myth generally calle इन्द्रवृत्र'

The stanza is also of a peculiar significan n-as-much as it throws a sidelight on Kalidasa political acumen. On मध्यम see संजीविनी-अरेश विजिगीषेश्च मध्यमो भूम्यनन्तरः etc. The ;figure us is simile.

Grammatical Notes :—The stanza has man noteworthy points. पक्षच्छिदा is from पक्ष+छिद्+ क्विप्, and the same is the derivation of the wor गोत्रभिद्. The nominal affix क्विप् drops all it letters, but produces certain changes in the ste and turns the root into the agent noun. आ न्त्याः। आ+दा+क्त। दा drops आ and द् chang to त् .शरण्यम्= शरण+यत् । तत्र साधुरितियत्। य gives the meaning that the man or things a

...तासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना', 'thou wert taken ...ut by Krishna of hundred arms.' The सज्ञो० ...विवाहक्रिया च व्यज्यते'। The idea is that the use of the verb उद् + वहन has two meanings, one literal, that of lifting up, and the other of marrying. The latter sense is suggested (a ध्वनिः)

Grammatical Notes:—प्रयुक्त = प्र + युज् + त। It is a sort of cupola here. It could be dismissed away without interfering with the sense in general. आदिभवेन। भवतीति भवः। भू + अच्। आदौ भवः। सप्तमी तत्पु०। प्रयुक्तोद्वहनक्रियायाः प्रयुक्ता उद्वहनक्रिया यस्याः तस्या इति बहु०। प्रलयप्रवृद्धम्-प्रलये प्रवृद्धम्। मुहूर्तवक्त्राभरणं मुहूर्ताय मुहूर्तं वा वक्त्रस्याभरणं तत्पु०

Hindi Translation:—प्रलय काल में बढ़ा हुआ इसका स्वच्छ जल रसातल से आदि-वराह द्वारा निकाली गई पृथ्वी का क्षण भर के लिये घूँघट बन गया था।

English Translation:—The white waters of this (ocean), swollen high at the time of (universal) dissolution, became for a moment, a decorative veil over the face of the earth, then taken (afresh) out of the nether world, by the First-born Man.

(All the rivers are equally treated by ocean).

मुखार्पणेषु प्रकृतिप्रगल्भाः।
स्वयं तरङ्गाधरदानदक्षः॥
अनन्यसामान्यकलत्रवृत्तिः।
पिबत्यसौ पाययते च सिन्धूः॥९॥

हृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना', 'thou wert taken out by Krishna of hundred arms.' The सज्ञो० विवाहक्रिया च व्यज्यते'। The idea is that the use of the verb उद् + वहन has two meanings, one literal, that of lifting up, and the other of marrying. The latter sense is suggested (a ध्वनिः)

Grammatical Notes :—प्रयुक्त = प्र + युज् + त : It is a sort of cupola here. It could be dismissed away without interfering with the sense in general. आदिभवेन। भवतीति भवः । भू + अच् । आदौ भवः। सप्तमी तत्पु०। प्रयुक्तोद्वहनक्रियायाः प्रयुक्ता उद्वहनक्रिया यस्याः तस्या इति बहु०। प्रलयप्रवृद्धम्–प्रलये प्रवृद्धम्। मुहूर्तवक्त्राभरणं मुहूर्ताय मुहूर्त्तं वा वक्त्रस्याभरणं तत्पु०

Hindi Translation:—प्रलय काल में बढ़ा हुआ इसका स्वच्छ जल रसातल से आदि-वराह द्वारा निकाली गई पृथ्वी का क्षण भर के लिये घूँघट बन गया था।

English Translation:—The white waters of this (ocean), swollen high at the time of (universal) dissolution, became for a moment, a decorative veil over the face of the earth, then taken (afresh) out of the nether world, by the First-born Man.

(All the rivers are equally treated by ocean).

मुखार्पणेषु प्रकृतिप्रगल्भाः ।
स्वयं तरङ्गाधरदानदक्षः ॥
अनन्यसामान्यकलत्रवृत्तिः ।
पिबत्यसौ पाययते च सिन्धुः ॥९॥

the same way this ocean kisses the different rivers and is kissed in turn by them. Tne sense being indelicate the regard for discipline checks us from elucidating this point more. We put a full stop with the words that the poetical conceit adopted here by the poet is in full conformity with the principles of Kāma Sāstra of Vātsyāyana.

Grammatical Notes :—तरङ्गाधरस्तरङ्ग एवाधरः। तत्पु०। सञ्जीविनी on the word प्रकृतिप्रगल्भाः says : प्रकृत्या सख्यादिप्रेषणं विना=even without sending the confidante (सखी) etc. to their lover. Thus they are naturally destitute of shyness. The word सिन्धुः here means 'a river'. The word is also used for 'sea.' After पाय्यते,, the words तरङ्गाधरं 'the lower lip in the form of waves' should be supplied. मल्लि० has 'न पादम्याङ्यमेत्यादिना पिबतेर्ण्यन्तान्नित्यं परस्मैपदनिषेधः' the idea of the सूत्र is that the causative पा and दम् etc. do not take परस्मैपद terminations. Hence पाय्यते। On the same भट्टोजि has :—पिबतिर्निगरणार्थः = the root पा stands here for swallowing. सिन्धुः is object to पाय्यते। According to मल्लि० 'गतिबुद्ध्यन्यादिना सिन्धूनां कर्मत्वम्', the subject becomes the object in its change from active to Passive, if the roots denote a movement, perception and so forth. The root पाय्यते comes under the latter sense viz. perception.

Hindi Translation:—(अपनी) स्त्रियों के साथ लोकोत्तर (चातुर्य से) व्यवहार करने वाला तरङ्गरूप ओष्ठों के (निज स्त्रियों के मुखों में) देने में चतुर, मुखों के अर्पणों में स्वभाव से ही धृष्ट नदियों का यह स्वयं पान करता है और अपना पान उनसे कराता है।

English Translation:—Of a superhuman treatment of wives, clover at offering the lower lip in the form of waves (rather a wave), this (ocean) drinkes himself the streams naturally deft in offerings of their own mouths (lit. lips) and makes them drink himself.

(The whales present a scene of the fountains at work).

ससत्वमादाय नदीमुखाम्भः।
संमीलयन्तो विवृताननत्वात् ॥
अमी शिरोभिस्तिमयः सरन्ध्रैः।
ऊर्ध्वं वितन्वन्ति जलप्रवाहान् ॥१०॥

Prose Order:—अमी तिमयो विवृताननत्वात् ससत्त्वं नदीमुखाम्भ आदाय संम्मीलयन्तः सरन्ध्रैः शिरोभिरूर्ध्वं जलप्रवाहान् वितन्वन्ति ॥

मध्या—अमी एते प्रत्यक्षं दृश्यमानास्तिमयो दीर्घाकारमीनविशेषाः विवृताननत्वात् विवृतं आननं यैस्तेषां तद् भावस्तत्वात् मुखं विवृत्येत्यर्थः। ससत्वं सत्वैर्जलजन्तुभिः सह विद्यमानं। बहु०। नक्रादिमिश्रितनदीमुखाम्भो नदीनां मुखेभ्यो निर्गतमम्भो जलमादाय गृहीत्वा सम्मीलयन्तो मुखानीति शेषः। सरन्ध्रः रन्ध्रैर्मुखस्थैश्छिद्रैः सह वर्त्तमानैः शिरोभि

स्तकैरूर्ध्वमुच्चैर्यथा भवति तथा जलप्रवाहान् जलस्य धारा तन्वन्ति विस्तारयन्ति ।

सञ्जीविनी—ससत्त्वमिति । अमी तिमयो मत्स्यविशेषाः । डुक्तम् "अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम शतयोजनमायतः" इति । वृतानन्त्वात् व्यात्तमुखत्वात् हेतोः, आननं विवृत्य इत्यर्थः, सत्त्वं मत्स्यादिप्राणिसहितं, नदीमुखाम्भः आदाय, संमी- यन्तः, चञ्चुपुटानि सङ्घट्टयन्तः सन्तः, सरन्ध्रैः शिरोभिः, लप्रवाहान् ऊर्ध्वं वितन्वन्ति । जलयन्त्रक्रीडासमाधिर्व्यज्यते ।

Literary Notes:—तिमयः । मल्लिः has 'अस्ति त्स्यस्तिमिर्नाम शतयोजनमायतः' there is the fish amed तिमि or whale, whose body is hundred f miles in size. सम्मीलयन्तः is either intransitive articiple, or if transitive the object मुखानि must e supplied. सरन्ध्रैः an epithet of शिरोभिः । The hale's head has many entrances. The 'सञ्जीविनी' as when concluding 'जलयन्त्रक्रीडासमाधिर्व्यज्यते', hat is to say that the play of some fount- ins is indirectly suggested by this description f the whale's inhaling and exhaling of the vaters.

Hindi Tranlation:—ये तिमि (बड़े मत्स्य) मुख नोल कर, जीवजन्तुओं सहित नदी के मुहानों से जल को पीकर नः मुख मूंद कर अपने छिद्रसहित शिरों से जल के प्रवाहों को फैलाते हैं ।

English Translation:—Here the whales, widening heir mouths take in the water mixed with the animals.

(and afterwards) shutting them send high up the spray of the waters through the holes in their heads.

(It contains huge crocodiles and is frothing).

मातङ्गनक्रैः सहसोत्पतद्भिः ।
भिन्नान् द्विधा पश्य समुद्रफेनान् ॥
कपोलसंसर्पितया य एषाम् ।
व्रजन्ति कर्णक्षणचामरत्वम् ॥ ११ ॥

Prose Order:—सहसोत्पतद्भिर्मातङ्गनक्रैर्द्विधाभिन्नान् समुद्रफेनान् पश्य । य एषां कपोलसंसर्पितया कर्णक्षणचामरत्वं व्रजन्ति ॥

मध्या—सहसाकस्मात्त्पतद्भिः क्रीडार्थमुच्छलद्भि र्मातङ्गनक्रैः मातङ्गा हस्तिनस्तदाकारास्तत्परिमाणा वा नक्रा ग्राहास्तैः । द्विधा मध्ये भिन्नान् पाटितान् समुद्रफेनान् समुद्रफेनान् पश्य वैदेहि ये फेना एषां मातङ्गनक्राणां, कपोल संसर्पितया कपोलेषु गण्डेषु संसर्पितया संसक्ततया कर्णक्षण चामरत्वं कर्णेषु कर्णप्रान्तेषु क्षणं क्षणपर्यन्तमेव न चिरम् यावत्तत्र स्थितिस्तावदेव न परं, चामरत्वं वालव्यजनतां व्रजन्ति यान्ति ॥ ११ ॥

सञ्जीविनी—मातङ्गेति । सहसा उत्पतद्भिः मातङ्गनक्रैः मातङ्गाकारैः ग्राहैः, द्विधा भिन्नान् समुद्रफेनान् पश्य, ये फेनाः एषां जलमातङ्गनक्राणां, कपोलेषु संसर्पितया संसर्पणेन हेतुना कर्णेषु क्षणं चामरत्वं व्रजन्ति ।

Literary Notes:—It is well known that the dr[illegible] of the elephants wave chowries over the [illegible] animals in order to ward off the gad-

flies that hover round the head and ears, these latter being over flown with the rut.

The same fact is cleverly transferred here to the cheeks of the sea-elephants the chowries being replaced by the tide of foam.

Grammatical Notes:—मातङ्गनक्रैः = मातङ्गाकाराः नक्रास्तैः। उत्तरपदलोपी तत्पुरुषः। संसर्पितया=सम् सृप्+इन+तल्। सर्पति, ससर्प, असृपत् (लुङ्)।

Hindi Translation:—एक दम उठते हुए जल के हाथियों (नक्रविशेषों) के बीच से फाड़े हुए फेनों को देख! ये इन हाथियों के कपोलों पर पड़े होने से थोड़ी देर के लिये कानों पर (डुलाने के) चँवर मालूम होते हैं।

English Translation:—Look on the foames cut in the middle by these sea-elephants, springing all of a sudden. They assume the nature of the Chowries (waved) over their ears, for a moment only.

(There are in it serpents with gems on head).

वेलानिलाय प्रसृता भुजङ्गाः।
महोर्मिविस्फूर्जथुनिर्विशेषाः॥
सूर्यांशुसम्पर्कसमृद्धरागैः।
व्यज्यन्त एते मणिभिः फणस्थैः॥ १२॥

Prose Order:—वेलानिलाय प्रसृताः महोर्मिविस्फूर्जथुनिर्विशेषाः एते भुजङ्गाः सूर्यांशुसम्पर्कसमृद्धरागैः फणस्थैः मणिभिर्व्यज्यन्ते।

व्याख्या—वेलानिलाय वेलानिलं पातुम् वेला समुद्रतटी। महोर्मिविस्फूर्जथुनिर्विशेषाः महान्तो दीर्घाश्च ऊर्मय-

स्तेषां विस्फूर्जथुः कम्पनं गतिर्वा तन्निर्विशेषा : ...
शा इत्यर्थः । एत इमे भुजङ्गाः सूर्यांशुसम्पर्क ...
सूर्यस्यांशवः किरणाः तैः सम्पर्को मिश्रणं तेन समृद्धो ...
येषान्तैः विवृद्धवर्णैः फणस्थैः फणे मूर्ध्नि तिष्ठन्ति ...
मणिभिर्व्यज्यन्ते प्रकट्यन्ते । जलतरङ्गसमवर्णतया सर्पत्वेन ...
त्वेन वा विविच्यमाना मणिभिश्चिह्नैः सर्पा इम इति निश्चीयन्ते

सञ्जीविनी—वेलेति । वेलानिलाय वेलानिलं ...
क्रियार्थोपपदेत्यादिना चतुर्थी । प्रसृताः निर्गताः ...
विस्फूर्जथुः उद्रेकः । ट्वितोऽथुजित्यथुच्प्रत्ययः । ...
निर्विशेषाः दुर्ग्रहभेदाः, एते भुजङ्गाः सूर्यां ...
समृद्धरागैः प्रवृद्धकान्तिभिः, फणस्थैः मणिभिः, व्यज्यन्ते
उन्नीयन्ते ।

Litarary Notes :—सञ्जीविनी has 'दुग्रह भेदाः' f... 'निर्विशेषाः'। The synonym means that the distinction had almost disappeared. For व्यज्यन्ते, the same gives 'उन्नीयन्ते' are cognised. The burden of the idea is that the serpents could only be distinguished from the like waves with the aid of the head-gems made resplendente by their contact with the solar rays.

Grammatical Notes :—वेलानिलाय मल्लि० has 'क्रियार्थोपपदेत्यादिना चतुर्थी=चतुर्थी is used with the verb implied, here पातुम्। विस्फूर्जथुः वि+स्फूर्ज्+अथुच्। ट्वितोऽथुच् the roots that drop ट् (here टुओस्फूर्जा गतौ) take अथुच् प्रसृता is active participle here सम्पर्क is from सम्+पृच्+घञ्। व्यज्यन्ते Passive of वि+ अञ्ज् to become manifest.

सञ्जीविनी—तवेति । तव अधरस्पर्द्धिषु ... इत्यर्थः विद्रुमेषु प्रवालेषु सहसा ऊर्मिवेगात् पर्य्यस्तं ... सितम् ऊर्ध्वाङ्कुरैर्विद्रुमप्ररोहैः, प्रोत-मुखं स्यूतवदनम्, शङ्खानां यूथं वृन्दं. कथञ्चित् क्लेशात्, अपक्रामति विद्रुमेभ्य अपसरति इत्यर्थः ।

Literary Notes :—The main feature of th contents of the stanza is the amorous act of th lover and beloved which is suggested here an not directly conveyed.

The use of the word स्पर्धिन् in the sense o 'like' is warranted widely by the writers s eminent as दण्डिन् Here his treatment of th figure simile may be referred to for a study o what words can be used to express the idea o a similarity. The word क्लेशात् with reluctanc is peculiarly indicative of the poet's ability t use very significant terms.

Grammatical Notes :—स्पर्धिषु is from स्पर्ध् + इन् । ताच्छील्ये णिनिः । पर्यस्तम्=परि + अस् + त । Pa Participle the लुङ् of the root is आस्थत् th word अस्त्र is from the same root the derivatio being अस्यते (is thrown) इत्यस्त्रम् । प्रोत is fro प्र+वे+क्त । वयति, उवाय etc.

Hindi Translation:—तेरे अधर से स्पर्धा करने वा मूंगों में अनायास लहरों के जोर से सटे हुए. ऊंचे अङ्कुरों पुवे हुए (जुटे हुए) मुख वाला यह शङ्खों का यूथ किसी प्रक कष्ट सहित निकलता है ॥

English Translation :—Perchance stuck in the corals rivalling your lower lip owing to the rolling of the waves, this number of the conch-shells with its holes riveted into the above growing off-shoots (of the corals), leaves these latter with utter reluctance.

(A cloud drooping to suck the water from a whirlpool, and this ocean looks as if once more being churned with the mount-Mandara.)

प्रवृत्तमात्रेण पयांसि पातुम् ।
आवर्तवेगाद् भ्रमता घनेन ॥
आभाति भूयिष्ठमयं समुद्रः ।
प्रमथ्यमानो गिरिणेव भूयः ॥१४॥

Prose Order:—पयांसि पातुं प्रवृत्तमात्रेणावर्त्तवेगाद् भ्रमता घनेन अयं समुद्रः गिरिणा भूयः प्रमथ्यमान इव भूयिष्ठमाभाति ॥

सञ्ध्या—पयांसि जलानि पातुं ग्रहीतुं प्रवृत्तमात्रेणोद्यतमात्रेणावनतमात्रेणैवावर्त्तवेगाद् भ्रमिवशात् भ्रमतावर्त्तमानेन घनेनायं समुद्रः प्रत्यक्षीक्रियमाणः सागरः गिरिणा मन्दरेण भूयः पुनरपि प्रमथ्यमान इव भूयिष्ठमत्यन्तमाभाति प्रतीयते ॥

सञ्जीविनी—प्रवृत्तेति । पयांसि पातुं प्रवृत्तः एव प्रवृत्तमात्रः न तु पीतवान्, तेन, आवर्त्त-वेगात् 'स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः, इत्यमरः । भ्रमता घनेन, अयं समुद्रः भूयः पुनरपि, गिरिणा मन्दरेण, प्रमथ्यमानः एव भूयिष्ठम् अत्यन्तम्, आभाति ।

Literary Notes:—The legend contained the Puranas has been referred to here and w a poetical conceit उत्प्रेक्षा in theory. The ori nality of the poet lies in his calling to t reader's memory the image of the event means of introducing a cloud to replace t well-known mount मन्दर which filled the pla of the churning-rod and in making that clo droop over a revolving whirlpool so that t whirling motion of the rod involved in th process may become, in all ways, complete an the picture may be perfect. मल्लि० has on 'प्रवृत्तमात्रेण' 'नतु पीतवता', that is, not by one that has already taken water.

Grammatical Notes:—प्रवृत्तमात्रेण प्रवृत्त एव मात्रस्तेन । तत्पु० । आवर्तवेगात् आवर्त्तस्य वेगात् स्यादावर्त्तोऽम्भसां भ्रमः इत्यमरः । भूयिष्ठम् is comparative of बहु० and has been used here as an adverb सामान्ये नपुंसकम् gives the word its neuter gender प्रमथ्यमानः = प्र + मन्थ् + य + मानः । Present Passive Participle.

Hindi Translation:—जल पीने को झुकते हुए, भँवर के वेग से घूमने वाले बादल से, यह समुद्र, दुबारा, (मन्दराचल से मथे जाते हुए समुद्र सदृश दिखाई देता है।

English Translation:—With the cloud bent on a whirlpool for sucking water, and, owing to the motion in circle caused by the whirlpool this ocean here appears as if to be once more being churned with the mount (as churning-rod).

the ocean bears a resemblance to an ironwheel and beach-forest, of a line of dirt and dust over it).

दूरादयश्चक्रनिभस्य तन्वी ।
तमालतालीवनराजिनीला ॥
आभाति वेला लवणाम्बुराशेः ।
धारानिवद्धेव कलङ्करेखा ॥१५॥

Prose Order:—अयश्चक्रनिभस्य लवणाम्बुराशेः दूरात् तन्वी तमालतालीवनराजिनीला वेला धारानिबद्धा कलङ्करेखेवाभाति ॥

मध्या—अयश्चक्रनिभस्यायसो लोहस्य चक्रं तेन निभस्य सदृशस्य लवणाम्बुराशेर्लवणः क्षारश्चासावम्बुराशिः समुद्रस्तस्य दूरात् दूरत्वाद् हेतोः तन्वी सूक्ष्मत्वेन दृश्यमाना तमालतालीवनराजिनीला तमालाश्च तालयश्च तद्वनानां राजिभिः पंक्तिभिर्नीला श्यामायमाना वेला तीरप्रान्तभूमिः धारानिवद्धा धारायां निवद्धा खचिता कलङ्करेखेव कलङ्कस्य श्यामिकाया मलस्य रेखेव पंक्तिरिव। भाति प्रतीयते ॥

सञ्जीविनी—दूरादिति । अयश्चक्रनिभस्य लवणाम्बुराशेः दूरात् तन्वी अणुत्वेन अवभासमाना, तमालतालीवनराजिभिः नीला वेला, तीरभूमिः धारानियद्धा चक्राश्रिता, कलङ्करेखा मालिन्यरेखा इव, आभाति। "मालिन्यरेखान्तु कलङ्कमाहुः" इति दण्डी।

Literary Notes:—The Simile is not very charming. मल्लिनाथ has अणुत्वेनावभासमाना for तन्वी, which means appearing like an atom. 'मालिन्य रेखान्तु कलङ्कमाहुः'; दण्डिन् says, the quotation means that the कलङ्क is the name of a line of dirt.

Grammatical Notes: अयश्चक्रनिभस्याप॰ क्रन्तेन तस्य वा निभस्तस्य । तन्वी is from तनु+ तमालतालीवनराजिनीला तमालश्च तात्यश्च तेषां राजयस्ताभिर्नीला ।

Hindi Translation:—लोहे के चक्र के समान इस समुद्र के किनारे की भूमि, दूरसे सूक्ष्म दीखती हुई तमाल और ताड़ के वनों की पंक्ति से नीली, धार पर लगी चीकट की लकीर सी मालूम होती है ।

English Translation:—The beach of the ocean t! resembles an ironwheel, thin owing to the distance, a black on account of the series of the woods of Tobacco a Palm, appears like a line of dirt and dust set on t edge thereof.

(*The pollen of the Ketka flowers beautifies thy face*).

वेलानिलः केतकरेणुभिस्ते ।
भूषयन्ति
संभावयत्याननमायताक्षि ॥
मामक्षमं मण्डनकालहानेः ।
वेत्तीव विम्बाधरबद्धतृष्णम् ॥ १६ ॥

Prose Order:—आयताक्षि ! वेलानिलः केतकरेणुभिस्त आननं संभावयति । विम्बाधरबद्धतृष्णं मां मण्डनकालहानेरक्षमं वेत्तीव ।

मल्या—आयताक्षि ! आयते विशालेऽक्षिणी लोचने यस्याः सा । तत्सम्बुद्धौ । सीतां प्रति सम्बोधनम् । वेलानिलो वेलायां वेलाया वानिलः समुद्रतटीयो वायुः । केतकरेणुभिः केतकानां पुष्पविशेषाणां रेणुभिस्ते तवाननं मुखं संभावयति

डयति भूषयति च। बिम्बाधरबद्धतृष्णं बिम्बाधरे द्धा तृष्णा यस्य तं बिम्बाधररसपानलोलुपम्। मां मण्डन- ालहानेर्मण्डनस्य प्रसाधनस्य कालस्तद्धानेरक्षमं तां सोढुम- ामर्थमित्यर्थः। वेत्तीव जानातीव।

सञ्जीवनी–हेआयताक्षि। 'वेला स्यात्तीरनीरयोः' इति विश्वः। लानिलः केतकरेणुभिस्त आननं संभावयति। किमर्थमित्यपेक्षा ामुत्प्रेक्षते—बिम्बाधरे बद्धतृष्णं मां मण्डनेनाभरणक्रियया कालहानिर्विलम्बस्तस्या अक्षममसहमानम्। कर्मणि षष्ठी। कालहानिमसहमानं वेत्तीव वेत्ति किम्। नो चेत्कथं संभावये दित्यर्थः॥

Literary Notes :—The figure used here is उत्प्रेक्षा। The word वेला has two senses. 'वेला स्यात्तीरनीरयोः'। It means either the beach of the sea, or waters thereof, according to विश्वकोषः। The word संभावयति means honoring Here idiomatically it gives the sense of decoration. It is evident now-a-days that powder is rubbed on the face by ladies to give ia fine colour to it.

Grammatical Notes:—"केतकरेणुभिः"। करणे तृतीया बिम्बाधरः=बिम्बसदृशोऽधरो बिम्बाधरः।मध्यमपदलोपी समासः according to वामनः। आयताक्षि–आयतेऽक्षिणी यस्याः सा। आयत+अक्षि+ङीप्। समासान्तो ङीप्। अक्षमो न क्षमस्तम्। मण्डनकालहानेर्मण्डनस्य कालस्तस्य हानेः। वेत्ति from विद् to know, second conjugation. परस्मैपदी वेद वेत्ति &c. optionally. वेत्तु-विद्धि-विदानि लोट्। अवेत् अविदाम् अविदुः लङ्। वेत्स्यति। अवेदीत्।

Hindi Translation:—हे विशाल नेत्रों वाली! ... का पवन केतकी की धूलियों से तेरे मुख को भूषित कर ... मानों बिम्बसमान अधर में तृष्णा लगाये हुए मुझ को ... के समय तक धैर्य रखने में असमर्थ समझता है ॥

English Translation :—O wide-eyed one! that ... of the shores embellishes thy face with pollen of Ketaki flowers. Methinks (it) realises that I ... sire is set on the cherry like lower lip of thee, ... bear the time the due decoration may involve.

(Here have we reached the other shore of ... sea within a twinkling of eye owing to th... speed of the aeroplane)-

एते वयं सैकतभिन्नशुक्ति—
पर्यस्तमुक्तापटलं पयोधेः ॥
प्राप्ता मुहूर्त्तेन विमानवेगात् ।
कूलं फलावर्ज्जितपूगमालम् ॥ १७ ॥

Prose Order:—विमानवेगात् मुहूर्त्तेन सैकतशुक्तिभिन्नपर्य- मुक्तापटलं फलावर्जितपूगमालं पयोधेः कूलं प्राप्ताः ।

मध्या—एते वयं विमानवेगात् विमानस्य गतिशैघ्र्... मुहूर्त्तेन क्षणेनैव सैकतशुक्तिभिन्न पर्यस्तमुक्तापटलं सै... सिकतामयं सिकतामयस्तटदेशस्तत्र भिन्ना स्फुटिता वि... लिता वा याः शुक्तयस्ताभ्यः पर्यस्तं परितः प्रसारितं मुक्ता... पटलं समूहो यत्र । वालुकायां शुक्तयो निर्भिन्नास्तदुद... निपतितानि मुक्ताफलानि । किञ्च फलावर्ज्जितपूगमालं फलै... वर्जिताः सनताः पूगानां मालाः वृक्षपंक्तयो यत्र तत् तथाभू... पयोधेः समुद्रस्य कूलं तटं प्राप्ताः ॥

सञ्जीविनी—एत इति। एते वयं, सैकतेषु भिन्नाभिः शु-
क्तिभिः पर्य्यस्तानि परितः क्षिप्तानि. मुक्तानां पटलानि यस्मिन्
र् तथोक्तं, फलैः आवर्जिताः आनमिताः पूगमालाः यस्मिन्
त्, पयोधेः कूलं, विमानवेगात् मुहूर्त्तेन प्राप्ताः।

Literary Notes:—The figure of speech adopted here is उदात्त or Lofty. The character of the figure is that it contains a description of opulence or of the nobility of one's heart. See दण्डिन् 'आशयस्य समृद्धेर्वा' इत्यादि। Also see साहित्यदर्पण and other works that define the figure as 'समृद्धिमद्वस्तुवर्णनमुदात्तः'।

The wealth of pearls and the trees bending low under the burden of the bunches of the nuts constitute the nature of the figure.

Grammatical Notes:— सैकतं is sand-bank. The word is a derivate from सिकताः (used in Plural)+अण्। पर्यस्त= परि on all sides)+अस्त scattered or thrown. आवर्जित is from आ+वृज्+क्तः। It means also winning e. g. मनांसि आवर्जयति= wins the hearts over.

Hindi Translation—ये हम, बालू में फटी हुए सीपियों में से बिखरे हुए मोतियों वाले, फलों से झुके हुए सुपारी के पेड़ों की मालाओं से अलंकृत समुद्र के तट पर, विमान के वेग से क्षण भर में आ पहुँचे ॥

English Translation :—Here have we, within a minute, reached, owing to the velocity of the airship the other coast (of the sea) where the riches of pearls are scattered over from withen the shells broken (without..

Hindi Translation:—हे विशाल नेत्रों वाली! ...का पवन केतकी की धूलियों से तेरे मुख को भूषित कर... मानों बिम्बसमान अधर में तृष्णा लगाये हुए मुझ को ...के समय तक धैर्य रखने में असमर्थ समझता है ॥

English Translation :—O wide-eyed one! the ... of the shores embellishes thy face with pollen of Ketaki flowers. Methinks (it) realises that I ... sire is set on the cherry like lower lip of thee, ... bear the time the due decoration may involve.

(Here have we reached the other shore of ... sea within a twinkling of eye owing to the speed of the aeroplane)·

एते वयं सैकतभिन्नशुक्ति—
पर्यस्तमुक्तापटलं पयोधेः ॥
प्राप्ता मुहूर्त्तेन विमानवेगात् ।
कूलं फलावर्जितपूगमालम् ॥ १७ ॥

Prose Order:—विमानवेगात् मुहूर्त्तेन सैकतशुक्तिभिन्नपर्यस्त...तापटलं फलावर्जितपूगमालं पयोधेः कूलं प्राप्ताः ।

मध्या—एते वयं विमानवेगात् विमानस्य गतिशैघ्र्या... मुहूर्त्तेन क्षणेनैव सैकतशुक्तिभिन्न पर्यस्तमुक्तापटलं सैक... सिकतामयं सिकतामयस्तटदेशस्तत्र भिन्ना स्फुटिता वि... सिता वा याः शुक्तयस्ताभ्यः पर्यस्तं परितः प्रसारितं मुक्ता... पटलं समूहो यत्र । वालुकायां शुक्तयो निर्भिन्नास्तदुदरा... निपतितानि मुक्ताफलानि । किञ्च फलावर्जितपूगमालं फलै... वर्जिताः सन्नताः पूगानां मालाः वृक्षपंक्तयो यत्र तत् तथाभूतं पयोधेः समुद्रस्य कूलं तटं प्राप्ताः ॥

external agency, or out of their own accord) on the ... and where the rows of the nut-trees are bending under their fruitage.

(The ocean gradually vanishing the land rises ...

कुरुष्व तावत् करभोरु पश्चात् ।
मार्गे मृगप्रेक्षिणि दृष्टिपातम् ॥
एषा विदूरीभवतः समुद्रात् ।
सकानना निष्पततीव भूमिः ॥१८॥

Prose Order—करभोरु । मृगप्रेक्षिणि । पश्चात् मार्गे दृष्टि... कुरुष्व तावत् । विदूरीभवतः समुद्रात् एषा सकानना भूमिर्निष्पततीव ॥

मध्या—हे करभोरु करभो मणिवन्धात् कनिष्ठापर्य... प्रसारी करभागः । तद्वत् ऊरुर्जङ्घा यस्याः वहु० । तत्सम्बु... किञ्च मृगप्रेक्षिणि मृग इव प्रेक्षते तथाभूते । मृगवद् दर्श... शीले । पश्चान्मार्गेऽस्माभिरतीते प्रदेशे दृष्टिपातं दृष्टेः प्रस... कुरुष्व तावत् क्षणं विधेहि । किमस्ति तत्र द्रष्टव्यमित्येव... विदूरीभवतः क्रमात् दूरतां गच्छतः समुद्रात् एषा सका... काननेन वनेन सहिता भूमिः स्थली निष्पततीव निर्गच्छतीव

सञ्जीविनी—कुरुष्वेति । 'मणिवन्धादाकनिष्ठं करस्य कर... वहिः' इत्यमरः । करभः इव ऊरू यस्याः सा करभो... ऊरूत्तरपदादौपम्य इत्यूङ् । तस्याः सम्बुद्धिः, हे करभो... मृगवत् प्रेक्षते इति विग्रहः। हे मृगप्रेक्षिणि। तावत् पश्चात् म... लङ्घिताध्वनि, दृष्टिपातं कुरुष्व । एषा सकानना भू... विदूरीभवतः समुद्रात् निष्पतति निष्कामति इव । विदूरशब्द... विशेष्यनिघ्नात् चिन्हः ।

Literary Notes:—There is a juxtaposition ... figures here. उत्प्रेक्षा and स्वभावाख्यान or स्वभावो...

Literary Notes :—The stanza throws a flood of light on the skill of the artisan who constructed the aeroplane; the latter moves about in the direction drived to.

Grammatical Notes—सञ्चरते मल्लि० has 'समस्तृतीयायुक्तादिति संपूर्व्वाच्चरतेरात्मनेपदम् । The root चर् is used in परस्मैपद, but it is changed to आत्मनेपद; यथाविधः यथा विधा यस्य सः । बहु० । अभिलाषः =अभि +लष्+घञ् ।

Hindi Translation:—कहीं देवताओं के मार्ग से चलता है, कहीं बादलों के, कहीं पक्षियों के(मार्ग से)। जैसी २ मेरे मन की इच्छा है, विमान वैसी ही चेष्टा करता है, देखो ।

English Translation :—Now by the way of the gods, now of the clouds, and now by that of the birds. See that the aeroplane moves as I want it to move.

(The air of the mid-region wipes away the sweat-drops from your face).

असौ महेन्द्रद्विपदानगन्धिः ।
त्रिमार्गगावीचिविमर्दशीतः ॥
आकाशवायुर्दिनयौवनोत्थान्
आचामति स्वेदलवान् मुखे ते ॥२०

Prose Order :—महेन्द्रद्विपदानगन्धिस्त्रिमार्गगावीचिविमर्दशीतः आकाशवायुस्ते मुखे दिनयौवनोत्थान् स्वेदलवानाचामति ॥

व्याख्या—महेन्द्रद्विपदानगन्धिर्महेन्द्रस्येन्द्रस्य द्विपो हस्त्यां दिक्करीति द्विपो हस्ती तस्य दानं मदजलं तस्य गन्धः सौरभ्यमस्यास्तीति । त्रिमार्गगावीचिविमर्दशीतस्त्रिमा

Hindi Translation—हे पहुँचे के समान सुडौल वाली ! तथा हे मृगतुल्य देखने वाली ! तनिक पीछे के मार्ग तो दृष्टिपात करो । यह दूर होते हुए समुद्र से, वनों समेत पृ उछलती सी आती है ॥

English Translation ;—O of the thighs like m*carpus! (करभ) (see Apte Sanskrit-English Dictionary, P. 380, column 2nd under the explanation of the word* करभ*) and of a deer-like glance! look you behind for a moment. This earth along with its forests looks emerging out of the ocean (gradually) getting farther and farther (from us).*

(The aerial car moves according to my wish).

क्वचित् पथा सञ्चरते सुराणाम् ।
क्वचिद् घनानां पततां क्वचिच्च ॥
यथाविधो मे मनसोऽभिलाषः ।
प्रवर्त्तते पश्य तथा विमानम् ॥१६॥

Prose Order—क्वचिद् सुराणां पथा सञ्चरते क्वचिद् घनानां क्वचिच्च पततां । यथाविधो मे मनसोऽभिलाषो विमानं तथा प्रवर्त्तते पश्य

व्याख्या—क्वचित् कुत्रचित् सुराणां देवानां पथा मार्गेण सञ्चरते क्वचिद् घनानां मेघानां क्वचिच्च पततां पक्षिणां पथा सञ्चरते । यथाविधो यादृशो मे मनसोऽभिलाषो मनोरथस्तथा विमानं प्रवर्त्तते चेष्टते इति पश्य विचारय ॥

सञ्जीविनी—क्वचिदिति । हे देवि ! विमानं पुष्पकं मे मनसः अभिलाषः यथाविधिः तथा प्रवर्त्तते पश्य । क्वचित् सुराणां पथा सञ्चरते क्वचित् घनानां क्वचित् पततां पक्षिणां च पथा सञ्चरते । समस्तृतीयायुक्तादिति सम्पूर्वाच्चरतेरात्मनेपदम् ।

Literary Notes:—The stanza throws a flood of light on the skill of the artisan who constructed the aeroplane; the latter moves about in the direction drived to.

Grammatical Notes—सञ्चरते मल्लि० has 'समस्तृतीयायुक्तादिति संपूर्वाच्चरतेरात्मनेपदम् । The root चर् is used in परस्मैपद, but it is changed to आत्मनेपद; यथाविधः यथा विधा यस्य सः । बहु० । अभिलाषः =अभि +लष्+घञ् ।

Hindi Translation:—कहीं देवताओं के मार्ग से चलता है, कहीं बादलों के, कहीं पक्षियों के(मार्ग से)। जैसी २ मेरे मन की इच्छा है, विमान वैसी ही चेष्टा करता है, देखो ।

English Translation :—Now by the way of the gods, now of the clouds, and now by that of the birds. See that the aeroplane moves as I want it to move.

(The air of the mid-region wipes away the sweat-drops from your face).

असौ महेन्द्रद्विपदानगन्धिः ।
त्रिमार्गगावीचिविमर्दशीतः ॥
आकाशवायुर्दिनयौवनोत्थान्
आचामति स्वेदलवान् मुखे ते ॥२०

Prose Order :—असौ महेन्द्रद्विपदानगन्धिः त्रिमार्गगावीचिविमर्दशीतः आकाशवायुः ते मुखे दिनयौवनोत्थान् स्वेदलवान् आचामति ।

व्याख्या—महेन्द्रद्विपदानगन्धिर्महेन्द्रस्येन्द्रस्य द्विपो हस्ती दिग्गजेति द्विपो हस्ती तस्य दानं मदजलं तस्य गन्धः सौरभ्यमस्यास्तीति । त्रिमार्गगावीचिविमर्दशीतो-

गच्छतीति त्रिमार्गगा गङ्गा तस्या वीचिभियों विमर्दः संघर्पस्तेनशीतो हिम आकाशवायुरन्तरिक्षस्थः पवनस्ते मुखे दिनयौवनोत्थान् दिनस्य यौवनान्मध्यन्दिनात् उत्तिष्ठतीति तान् स्वेदलवान् स्वेदस्य लवान् कणान् आचामति पिवति तान् शोपयतीत्यर्थः।

सञ्जीविनी—असाविति। महेन्द्रद्विपदानगन्धिः ऐरावत-मदगन्धिस्त्रिभिः मार्गैः गच्छतीति त्रिमार्गगा गङ्गा तद्धिता-र्थेत्यादिना उत्तरपदसमासः। तस्याः वीचीनां विमर्देन सम्पर्केण शीतः, असौ आकाशवायु, दिनयौवनोत्थान् मध्याह्नसम्भवान्, ते मुखे स्वेदलवान्, आचामति हरति। अनेन सुरपथसञ्चारो दर्शितः।

Hindi Translation:—इन्द्र के हाथी के मद-जल के गन्ध वाला, गङ्गा-तरङ्ग-सङ्ग से शीतल आकाश का वायु तेरे मुख पर से मध्याह्न कालिक पसीने की बूँदों को पीता है (सुखाता है।)

English Translation :—The air of the mid-region dries up the drops of the sweat on thy face—the air which has the fragrance of the rut of the elephant of Indra and had been rendered cool by a contact with the waves of the Ganges (lit. of triple-coursed).

(We are passing through the way of the lightening-clouds.)

... करेण वातायनलम्बितेन।
... चण्डि कुतूहलिन्या॥
... तीव मर ... द्वितीयम्।
... भिन्नविद्युद्वलयो घनस्ते॥२१॥

rose Order—हे चण्डि! कुतूहलिन्या त्वया वातायनलम्बिते-... स्पृष्ट ... विद्युद्व ... घनस्ते द्वितीयमाभरणमिव मुञ्चति॥

मध्या—हे चण्डि कोपने कुतूहलिन्या कुतूहलमस्या-स्तीति । कुतुकप्रेरितया त्वया वातायनलम्बितेन करेण वातायनं गवाक्षस्तस्मिन् लम्बितेनाश्रितेन करेण हस्तेन स्पृष्टोऽनुभूत उद्भिन्नविद्युद्वलयः उद्भिन्नो विद्युदेव वलयो येन सः प्रकटीकृतविद्युत्कटको घनस्ते तव द्वितीयमन्यदिवाभरणं भूषणमामुञ्चति धारयतीव । एकन्तु सुवर्णकटकं त्वया पिनद्धमेवास्ति द्वितीयञ्च विद्युद्वलयरूपं घनेन त्वद्भुजलतायां निपात्यते । अनेन च सीताया अग्निविद्युदाद्यदाह्यत्वध्वननद्वारा पवित्रत्वं व्यज्यते ॥

सञ्जीविनी—करेणेति। हे चण्डि कोपने । "चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः" इत्यमरः । कुतूहलिन्या विनोदार्थिन्या, त्वया कर्त्र्या, वातायने गवाक्षे लम्बितेन अवस्रंसितेन करेण स्पृष्टः उद्भिन्नविद्युद्वलयः घनः, ते द्वितीयम् आभरणं वलयम्, आमुञ्चति इव अर्पयति इव । चण्डीत्यनेन कोपनशीलत्वाद् भीतः क्षिप्रं त्वां मुञ्चति मेघ इति व्यज्यते ।

Grammatical Notes :—त्वया कर्त्र्या । The third class denotes the agency of Sita. वातायनं वातस्यायनं स्थानम्, the English word ventilation has at least some phonological correspondence with its Sanskrit equivalent.

Literary Notes :—मल्लिनाथ concludes his commentary on the present stanza with 'चण्डीत्यनेन कोपनशीलत्वाद् भीतः क्षिप्रं त्वां मुञ्चति मेघ इति व्यज्यते' । He means to comment that the word चण्डि is here suggestive of the idea that the cloud, owing Sita's angree temperament slinks away from her instantaneously.

Hindi Translation:—हे कोपवति ! कुतूहल से तेरे खिड़की से लटके हुए हाथ से छुआ हुआ बादल बिजली के चमकने से चमका कर मानों तेरे हाथ में एक दूसरा कड़ा और डाल रहा है।

English Translation :—Dear one of an easily irritable temper! the cloud with a circle of the lightning flashing forth on your having touched it with your hand hanging out of the window (of the Puspaka), methinks, places a second bangle on your (hand).

(The ascetics here are re-occupying
their hermitages)

अमी जनस्थानमपोढविघ्नम् ।
मत्वा समारब्धनवोटजानि ॥
अध्यासते चीरभृतो यथास्वम् ।
चिरोज्झितान्याश्रममण्डलानि ॥२२॥

Prose Order—अमी चीरभृतो जनस्थानमपोढविघ्नं मत्वा चिरोज्झितानि समारब्धनवोटजानि यथास्वमाश्रममण्डलानि अध्यासते ।

मध्या—अमी एते चीरभृतश्चीराणि वल्कलानि बिभ्रति धारयन्तीति ! तपस्विन इत्यर्थः । जनस्थानं नाम वनमपोढविघ्न मपोढो विघ्नेभ्य इति । निर्विघ्नमित्यर्थः मया रक्षांसि हत्वा विघ्नरहितं कृतमित्यर्थः तथाभूतं मत्वा चिरोज्झितानि चिरायो पद्रवभीत्योज्झितानि परित्यक्तानि परं सम्प्रति पुनः समारब्ध नवोटजानि समारब्धा विरचिता नवा उटजा येषु कृताभिनवपर्ण-शालाकानीत्यर्थः ।यथास्वं स्वं स्वमनतिक्रम्येति यथास्वं स्वकीयं स्वकीयमेवेति भावः । आश्रममण्डलानि । आश्रमाणां मण्ड-लानि माला अध्यासतेऽधितिष्ठन्ति ।

सञ्जीविनी—अमी इति । अमी चीरभृतः तापसाः, जनस्थानम् अपोढविघ्नम् अस्तविघ्नं मत्वा, समारब्धाः नवा उटजाः पर्णशालाः येषु तानि । "पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः । चिरोज्झितानि राक्षसभयात् इत्यर्थः, आश्रममण्डलानि आश्रमविभागान्, यथास्वं स्वम् अनतिक्रम्य अध्यासते अधितिष्ठन्ति ।

Literary Notes :—जनस्थानमित्यस्ति तपस्विजनैरधिष्ठितस्यारण्यविशेषस्य नाम । The word उटज is Masculine and पर्णशाला a Feminine. The चीरभृतः are the ascetics that wear bark of the trees.

Grammatical Notes :—अपोढविघ्नम् । विघ्न Masculine from वि+हन+कः । अपोढ from अप+वह्+क: । The compound is a बहु० । वहति (लट्), उवाह (लिट्), वोढा, वक्ष्यति (लृट्), वहतु, अवहत्, वहेत् उह्यात्, अवाक्षीत् (लुङ्) अवक्ष्यत् । समारब्ध=सम्+आ+रभ्+क । The Future tense is रप्स्यते । यथास्वं is Avyayi Bhāva compound· स्वमनतिक्रम्येति विग्रहे । अध्यासते is from आस् to sit with the preposition अधि. अधिशीङ्स्थासां कर्म । the शीङ्, स्था, and आस् governe the Accusative of the place.

Hindi Translation:—ये वल्कलधारी (तपस्विजन) जनस्थान को विघ्न-रहित किया जान कर बहुत काल के त्यागे हुए, आश्रमों में पुनः नवीन कुटियां डाल २ कर निवास करने लगे हैं ।

English Translation:—Here are these bark-wearing ascetics, who thinking them out of hindrances take back the possession of the long-quitted hermitages, according to their aloted (places), having begun well rebuilding and repairing them.

(That is the plot of ground where I found a foot-ornament of thee).

सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वाम् ।
भ्रष्टं मया नूपुरमेकमुर्व्याम् ॥
अदृश्यत त्वच्चरणारविन्द—
विश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम् ॥२३॥

Prose Order—सैषा स्थली यत्र त्वां विचिन्वता मयोर्व्यां भ्रष्टं त्वच्चरणारविन्दविश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम् एकं नूपुरमदृश्यत ॥

मध्या—सा मया सम्यग् विचितैषा प्रत्यक्षीभूता स्थली अकृत्रिमा भूमिः। यत्र त्वां भवतीं विचिन्वतान्विष्यता मयोर्व्यां पृथिव्यां भ्रष्टं निपातितं त्वच्चरणारविन्दविश्लेषात् त्वच्चरण एवारविन्दं कमलं तस्माद् विश्लेषो वियोगस्तस्य तदेव वा दुःखं तस्मादेव हेतोर्हेतूत्प्रेक्षेयम्। बद्धमौनं बद्धं मौनं येन तत्। आश्रितमौनमित्यर्थः। एकं नूपुरं पदभूषणमदृश्यतावालोक्यत। अतः परं प्रियमिदं स्थानं ममेत्यर्थः।

सञ्जीविनी—सैषेति। सा पूर्वानुभूता स्थली एषा, दृश्यते। इत्यर्थः। यत्र स्थल्यां, त्वां विचिन्वता अन्विष्यता मया, त्वच्चरणारविन्देन यः विश्लेषः वियोगः तेन यत् दुःखं तस्मात् इव बद्धमौनं निःशब्दम्। उर्व्यां भ्रष्टम् एकं नूपुरं मञ्जीरः। मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम् इत्यमरः। अदृश्यत दृष्टम्। हेतूत्प्रेक्षा।

Literary Notes :—**मल्लिनाथ** has given the synonym **पूर्वानुभूता** for सा, the first word of the stanza. The synonym means, literally, experienced before; likewise, he has paraphrased the

word पथा by दृश्यत इत्यर्थः ='is seen' etc. The नूपुरं or मञ्जीरः are both either Masculine or Feminine of gender. मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम्। The figure used here is the हेतु or cause variety of the उत्प्रेक्षा because of the cause of the silence of the anklet having been conjectured here.

Grammatical Notes :—स्थली a natural plot of land, the arificial one grammatically being called स्थला। See पाणिनि's 'जानपदकुण्ड' etc. and भट्टोजि on the same aphorism. विचिन्वता = वि + चि + शतृ।

Hindi Translation—यह वही पृथ्वी है जहाँ तुझे ढूँढ़ते हुए मैंने पृथ्वी पर पड़ा हुआ, तेरे चरणकमलों के वियोग से मानों चुप लगाये हुए, एक बिछुआ देखा था।

English Translation :—This is the plot of land where I while on my search for you, got at an anklet (of you), observing silence as if out of its grief for a separation from your lotus-like foot.

(Here the creepers with quivering leaves pointed out to me the way by which you were abducted.)

त्वं रक्षसा भीरु यतोऽपनीता।
तं मार्गमेताः कृपया लता मे॥
अदर्शयन् वक्तुमशक्नुवन्त्यः।
शाखाभिरावर्जितपल्लवाभिः॥२४॥

Prose Order—हे भीरु त्वं रक्षसा यतोऽपनीता तं मार्गं वक्तुमशक्नुवन्त्य एता लता आवर्जितपल्लवाभिः शाखाभिर्मेऽदर्शयन्।

मध्या—हे भीरु स्त्रीस्वभावाद् भयशीले त्वं राक्षसेन रावणेन यतोऽपनीता अपहृता येन मार्गेण। तं वक्तुमशक्नुवन्त्यो जडत्वाद् इतो रावणस्सीतामपहृत्य इति व्यक्तवाचा प्रकटीकर्तुमसमर्थाः सहानुभूतिं द स्त्रीस्वभावात् कृपां कुर्वन्त्यश्च एता इमा लता आवर्जितपल्लव भिरासमन्तात्कम्पितपत्राभिः शाखाभिः करणैर्मे मम वा दर्शयन्।

सञ्जीविनी—त्वमिति। हे भीरु! भयशीले! ऊङुत इत्यू ततो नदीत्वात् सम्बुद्धौ ह्रस्वः। त्वं रक्षसा रावणेन, यत मार्गेण। सार्वविभक्तिकस्तसिः। अपनीता अपहृता, तं वागिन्द्रियाभावात् वक्तुम् अशक्नुवन्त्यः एताः नमिताः पल्लवाः पाणिस्थानीयाः याभिः ताभिः शाखाभि स्वावयवभूताभिः कृपया मे अदर्शयन् हस्तचेष्टया इत्यर्थः। "शाखा वृक्षान्तरे भुजे" इति विश्वः। लतादीनामपि ज्ञानमस्त्येव। तदुक्तं मनुना, "अन्तसंज्ञा भवन्त्येते सु समन्विता" इति॥

Literary Notes :—मल्लि० fills up the gap afte 'वक्तुमशक्नुवन्त्यः' by वागिन्द्रियाभावात् which mean 'owing to their not having been endowed w the organ of speech'. On पल्लव the same has very apt remark in पाणिस्थानीयाः। On अदर्शयन similarly, the same has चेष्टयाञ्च दर्शयन्नित्यर्थः='they beckoned as if to me' etc. The word शाखा means both a hand and also a branch of a tree.

The lexicon विश्व has 'शाखा वृक्षान्तरे भुजे'। says towards the close of his commentary tha

creepers etc. also have consciousness and cites मनु in support of his interpretation 'अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः' = these (the plants etc.) have a latent consciousness of pleasures and pains. Dr. J. C. Bose a modern Botanist of international repute for original researches has amply borne out the truth of these observations of the ancients.

The stanza is a striking evidence of Kalidāsa's alive sense of co-relation between man and nature scattered around him To compare him with Wordsworth in this respect will not be, therefore, going too far.

Grammatical Notes:—मल्लिनाथ has hinted at various grammatical peculiarities of the stanza. भीरु is from भी+क्रुक् (रु)। Then to Feminise it ऊ is added भीरु+ऊ (ऊ) = भीरू। The Vocative singular is thence regularly formed. यतः तसि is the affix used undistinguishably after all the cases. This attempt is made in order that the doubt regarding the suffixes being used in Ablative sense may be removed. The figure used may be described as परिकर, the definition being. 'अलङ्कारः परिकरः साभिप्राये विशेषणे' The figure is attributed to the stanza where the adjective m[illegible] of has a specific significance.

Hi[illegible] [illegible]ation:—हे डरने वाली! [illegible] जिधर [illegible] था वह मार्ग, कहने में असमर्थ इन लताओं

ने प्रकम्पितपल्लवों वाली अपनी शाखाओं से कृपापूर्वक मु
दिखलाया था।

English Translation:—Timid one! these creeper out of compassion, (though) incapable of a clear utterance (yet) pointed out to me by means of their branches th way by which the demon (here Ravana) abducted you.

(I won also the sympathy of the female
deer of the woodland).

मृग्यश्च दर्भांकुरनिर्व्यपेक्षाः ।
तवागतिज्ञं समबोधयन्माम् ॥
व्यापारयन्त्यो दिशि दक्षिणस्याम् ।
उत्पक्ष्मराजीनि विलोचनानि ॥२५॥

Prose Order:—दर्भांकुरनिर्व्यपेक्षा मृग्यश्चोत्पक्ष्मराजीनि विलोचनानि दक्षिणस्यां दिशि व्यापारयन्त्यस्तवागतिज्ञं मां समबोधयन् ।

मध्या—दर्भाङ्कुरनिर्व्यपेक्षा दर्भाणां कुशानामङ्कुरा अग्रभागास्तन्निर्व्यपेक्षास्तद्भक्षणेऽदत्तचित्ता मृग्यः कुरङ्ग्यश्चोत्पक्ष्मराजीनि उद्धूर्ध्वं पक्ष्मणां नेत्ररोमाणां राजयः पंक्तयो येषान्तानि विलोचनानि नेत्राणि दक्षिणस्यां दिशि व्यापारयन्त्यश्चालयन्त्यस्तवागतिज्ञं तवगतिमजानन्तं मां समबोधयन्नितोगतासीति सङ्केतितवत्यः ।

सञ्जीविनी—मृग्यश्चेति । दर्भाङ्कुरेषु भक्ष्येषु निर्व्यपेक्षाः निस्पृहाः, मृग्यः मृगाङ्गनाश्च, उत्पक्ष्मराजीनि विलोचनानि, दक्षिणस्यां दिशि, व्यापारयन्त्यः प्रवर्त्तयन्त्यः सत्यः, तव अगतिज्ञं गत्यनभिज्ञं मां समबोधयन् दृष्टिचेष्टया त्वद्गतिमबोधयन् इत्यर्थः ।

Literary Notes :—The adjective दर्भाङ्कुर etc. shows that the मृग्यः had great regard for Rama, extended a sympathy to him to the extent that they forgot even themselves and gave up grazing.

Grammatical Notes:—दर्भाङ्कुरनिर्व्यपेक्षाः, दर्भाङ्कुर-निर्व्यपेक्षाः, दर्भस्याङ्कुरास्तन्निर्व्यपेक्षाः । तत्पु० । अगतिज्ञं गतिं जानातीति ज्ञस्तम् । न गतिज्ञोऽगतिज्ञस्तम् । व्यापारयन्त्यः is from व्यापार + णिच् । उत्पक्ष्मराजीन्युद्गताः पक्ष्मणां राजयो येषान्तानि । बहु० ।

Hindi Translation:—कुशा के अंकुरों की अपेक्षा न करते हुए हिरनियों ने नेत्रों के बालों की पंक्तियों को ऊपर उठा कर नेत्रों को दक्षिण दिशा में चलाकर, तेरी गति को न जानने वाले मुझको समझाया ।

English Translation :—Disregarding the sprouts of Kusha grass, the female deer having lifted their eyelashes and moving their eyes towards the south, gave me indications—to me—who knew not whither had you gone.

(Here the clouds showered a rain and I my tears)

एतद् गिरेर्माल्यवतः पुरस्ता-
दाविर्भवत्यम्बरलेखि शृङ्गम् ।।
नवं पयो यत्र घनैर्मया च ।
त्वद्विप्रयोगाश्रु समं विसृष्टम् ॥२६॥

Prose Order :—एतत् माल्यवतः गिरेः अम्बरलेखि शृङ्गं पुरस्तादावि-र्भवति । यत्र घनैः नवं पयः मया च त्वद्विप्रयोगाश्रु समं विसृष्टम् ।

मध्या—माल्यवत एतन्नामकस्य गिरेः पर्वतस्याम्बरलेखि अम्बरं लिखतीति गगनस्पर्शि। एतदिदं शृङ्गं शिखरं पुरस्ताद् अग्र आविर्भवति प्रकटीभवति। यत्र शृङ्गे घनैर्मेघैर्नवं नवीनं पयो वृष्टिजलं मया च त्वद्विप्रयोगाश्रु तव त्वत् वा वियोगस्तस्माद् भवं तस्य वाश्रु समं सहैव विसृष्टं त्यक्तम्। वृष्टे मेघे तव स्मृत्याहमपि प्ररुदित इत्यर्थः।

सञ्जीविनी—एतदिति। माल्यवतः नाम गिरेः, अम्बरलेखि अभ्रङ्कषं, शृङ्गम् एतत्, पुरस्तात् अग्रे, आविर्भवति। यत्र शृङ्गे, घनैः मेघैः, नवं पयः, मया त्वद्विप्रयोगेन यत् अश्रु तच्च, समं युगपत्, विसृष्टम्। मेघदर्शनाद्वर्षतुल्यमश्रु मुक्तम् इति भावः॥

Literary Notes :—पुरस्ताद् = अग्रे or before you समं simultaneously. The figure applied here is सहोक्ति although the word सह has not been employed. A pleasurable accompaniment of another thing or object is described as the above figure. मल्लि in the conclusion puts. मेघदर्शनाद् वर्षतुल्यमश्रु मुक्तमिति भावः = At the sight of the cloud I shed my tears resembling a rain.

Grammatical Notes :—माल्यवतः। मालेव माल्यम् स्वार्थे यत्। माला + यत् (redundant) अम्बरलेखि अम्बरं लिखतीति ताच्छील्ये णिनिः। उपपदसमासः समं indeclinable विसृष्टं वि + सृज् to give out + त।

Hindi Translation:—माल्यवान् पर्वत का, आकाश को चूमने वाला यह शृङ्ग आगे दीखता है जहाँ पर मेघों ने नवीन वृष्टि और मैंने तुम्हारे वियोग से आंसू एक साथ छोड़े थे।

English Translation:—Yonder appears the sky-embracing peak of the mount Malyvat where the clouds dropped fresh torrents (of rain) and I shed my tears in our separation.

(Where the happy spectacle afforded me no pleasure).

गन्धश्च धाराहतपल्वलानाम् ।
कादम्बमर्धोद्गत-केसरञ्च ॥
स्निग्धाश्च केकाः शिखिनां बभूवुः ।
यस्मिन्नसह्यानि विना त्वया मे ॥२७॥

Prose Order:—यस्मिन् धाराहतपल्वलानां गन्धश्चार्धोद्गतकेसरञ्च कादम्बं शिखिनां स्निग्धाः केकाश्च त्वया विनामेऽसह्यानि बभूवुः ।

प्रभा—यस्मिन् माल्यवति धाराहतपल्वलानां धाराभिरासारैः (वृष्टेः) आहतास्ताडिताः पल्वलाः क्षुद्रजलाशयास्तेषां गन्धः सौरभं अर्धोद्गतकेसरमर्धमुद्गतं केसरं यस्मात्तत् कादम्बं कदम्बकुसुमं च शिखिनां शिरसि शिखावतां मयूराणां स्निग्धा मसृणा मधुराश्च केकाः वाण्यः। त्वया विना त्वत्तो विप्रयुक्तस्य मे ममासह्यानि मया सोढुमशक्यानि बभूवुः। प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ विफलत्वमेति बहुसाधनतेति भावः।

सञ्जीविनी—गन्धश्चेति। यस्मिन् शृङ्गे, धाराभिः वर्षधाराभिः आहतानां पल्वलानां गन्धश्च, अर्धोद्गतकेसरं कादम्बं नीपकुसुमञ्च, स्निग्धाः मधुराः शिखिनां बर्हिणाम्। "शिखिनौ वह्निबर्हिणौ" इत्यमरः। केकाश्च त्वया विना मे असह्यानि बभूवुः। नपुंसकमनपुंसकेनेति नपुंसकैकशेषः।

Literary Notes:—वर्ष should be supplied before धाराभिः according to मल्लि० । 'अर्धोद्गतकेसरम्'

here the adverb अर्ध is of special significance because it suggests that those कादम्बs are meant which were in half-bloom. केका is used only for the voice of peacocks.

Grammatical Notes:—आहत = beaten. आ+हन्+त। अर्धोद्गतकेसरमर्धं यथा तथोद्गतः केसरो यस्य तत् शिखिन् having crest, used of fire and peacock both. असह्यानि is neuter मल्लि० 'नपुंसकमनपुंसकेनेति नपुंसकैकशेषः। The sum and substance is that the other नपुंसक prevails where it is mixed up with the two genders. Here गन्ध is Masculine, कादम्बम् Neuter, and केका, a Feminine; hence over the other two नपुंसक prevails, therefore असह्यानि।

Hindi Translation:—जिस पर धारों के आघात खाये पल्वलों का गन्ध, अधखिला कदम्ब का फूल, और प्यारी मोरों की वाणी, तुम बिना मुझे असह्य होगई थी।

English Translation:—On which the odour arising from the ponds patted over by the torrents (of rain), the Kadamba flowers with filaments half-grown, the attractive cry of the peacoks, all these, became unbearable to me sundered from you.

(The rumblings of the clouds were borne by me with utter difficulty).

पूर्वानुभूतं स्मरता च यत्र।
कम्पोत्तरं भीरु तवोपगूढम्॥
गुहाविसारीण्यतिवाहितानि।
मया कथञ्चिद् घनगर्जितानि॥२८॥

Prose Order:—भीरु यत्र च पूर्वानुभूतं कम्पोत्तरं तवोपगूढं स्मरता मया गुहाविसारीणि घनगर्जितानि कथञ्चिदतिवाहितानि।

मध्या—भीरु भयशीले! यत्र च माल्यवति पूर्वानुभूतं पूर्वं गार्हस्थ्यसुखानुभवकालेऽनुभूतं भुक्तं कम्पोत्तरं कम्प उत्तरो यस्मिँस्तत् कम्पाधिकं कम्पानुगतं वा तव त्वया कृतं ममोपगूढमालिङ्गनं स्मरता च मया। हेतुगर्भं विशेषणम्। गुहाविसारीणि गुहासु+कन्दरासु विसरन्ति प्रसरन्तीति। घनगर्जितानि घनानां गर्जितानि मेघानां शब्दाः कथञ्चिद्। कृच्छ्रेणातिवाहितानि यापितानि। त्वां स्मृत्वा स्मृत्वा महानायासो मे दत्तस्तैर्गर्जितैरिति भावः।

सञ्जीविनी—पूर्वेति। किं च, हे भीरु! यत्र शृङ्गे पूर्वानुभूतं कम्पोत्तरं कम्पप्रधानं तव उपगूढम् उपगूहनं स्मरता मया गुहाविसारीणि घनगर्जितानि कथञ्चित् अतिवाहितानि-स्मारकत्वेनोद्दीपकत्वात् क्लेशेन गमितानि इत्यर्थः।

Literary Notes:—मल्लि० gives कम्पप्रधानं for कम्पोत्तरं। The adjective means 'predominated by a trembling.' The same concludes 'स्मारकत्वेनोद्दीपकत्वात् क्लेशेन+गमितानीत्यर्थः'; the gist is that the rumbling cl·uds reminded Rama of his beloved and with difficulty he could pull on with them. Compare here मेघदूत—'मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्ति चेतः। कण्ठाश्लेषप्रणयिनि जने किंपुनर्दूरसंस्थे'+=At the sight of the clouds even the mind of one enjoying matrimonial joys changes, what their would be the condition of one who is eager for embracing one's wife and is, yet, far away from her.

Grammatical Notes:—उपगूढं is from उप+गुह्+क्तः नपुंसके भावे क्तः। गुहाविसारीणि। गुहा+वि+सृ+घिनुण् (इन्) अतिवाहितानि = अति+वह्+णिच्+क्त Past Passive Participle.

Hindi Translation:—हे भीरु! जहां पर पूर्व में अनुभव किये हुए तेरे कम्पसहित आलिङ्गन को स्मरण करते हुए, मैंने गुहा में फैलने वाली बादल की गर्जनाओं को बड़ी मुश्किल से बिताया था।

English Translation:—Timid one! where recollecting those embraces of thine that were accompained by (amorous) trembling and were enjoyed by me before I could, hardly do away with the cave resounding roars of the clouds.

(The new Kandalas budding afresh imitated the charm of your eyes reddened by the smoke of the nuptial fire).

आसारसिक्तक्षितिबाष्पयोगात्।
मामक्षिणोत्तत्र विभिन्नकोशैः॥
विडम्ब्यमाना नवकन्दलैस्ते।
विवाहधूमारुणलोचनश्रीः॥२९॥

Prose Order:—तत्रासारसिक्तक्षितिबाष्पयोगाद् विभिन्नकोशैः नवकन्दलैर्विडम्ब्यमाना ते विवाहधूमारुणलोचनश्रीर्मामक्षिणोत्।

व्याख्या—तत्र माल्यवति आसारसिक्तक्षितिबाष्पयोगात्। आसारो धारासम्पातस्तेन सिक्ता क्षितिस्तस्या उत्थितो बाष्पस्तस्य योगात् सम्बन्धात् विभिन्नकोशैर्विभिन्नाः स्फुटिताः कोशा येषान्तैः कन्दलैर्विडम्ब्यमानानुक्रियमाणा ते विवाहधू-

मारुणलोचनश्रीर्विवाहार्थो धूमस्तेनारुणे ईषद्रक्ते लोचने तयोः श्रीः शोभा मामक्लिणादहिनात् । नवकन्दलंदलानि धारावृष्टिसिक्तभूमिसमुत्थितबाष्पप्रस्फुटितानि मां विवाहाग्निसमुत्थित धूमपुञ्जकलुषितारुणिताः तव दृष्टिशोभाया स्मारयन्तिस्मेति भावः ।

सञ्जीविनी—आसारेति । यत्र शृङ्गे, विभिन्नकोशैः विकसितकुड्मलैः, नवकन्दलैः कन्दलीपुष्पैःअरुणवर्णैः, आसारेण धारासम्पातेन । "धारासम्पात आसारः," इत्यमरः । सिक्तायाः क्षितेः बाष्पस्य धूमवर्णस्य, योगात् हेतोः विडम्ब्यमाना अनुक्रियमाणा, ते विवाहधूमेन अरुणा लोचनश्रीः, त्वादृश्यात् स्मर्य्यमाणा इति शेषः, माम् अक्लिणोत् अपीडयत् ॥

Literary Notes :—The figure used is स्मरणम् Remembrance. Here the vapours are comparable to smoke of the sacrificial fire sacred to the nuptial rite and the Kandalas to the eyes. The comparision is a bit recondite.

Grammatical Notes:—सिक्त=सिच्+क्तः P. P. P. विडम्ब्यमाना = वि+डम्ब्+य+मान+आ । Present Passive Particple आसारसिक्तक्षितिबाष्पयोगात् । आसारेण सिक्तायाः क्षितेर्बाष्पस्य योगात् । तत्पु० । विभिन्नकोशैः । विभिन्नाः कोशा येषां तैः । बहु० । विवाहधूमारुणलोचनश्रीः । विवाहस्य विवाहाग्नौ विवाहे वा धूमस्तेनारुणा लोचनानां श्रीः । तत्पु० ।

Hindi Translation :—[illegible]

English Translation :—On the same mountain, ruddy beauty of your eyes caused by the smoke the nuptial fire, being imitated by Kandala flowers abudding by a contact with the vapours arising from earth showered over by the torrential rain.

(Our eye observes the waters of the lake Pampa,

उपान्तवानीरवनोपगूढा—
न्यालक्ष्यपारिप्लवसारसानि ॥
दूरावतीर्णा पिबतीव खेदात् ।
अमूनि पम्पासलिलानि दृष्टिः ॥३०॥

Prose Order—दूरावतीर्णा दृष्टिः, उपान्तवानीरवनोपगूढानि आलक्ष्यपारिप्लवसारसानि अमूनि पम्पासलिलानि खेदात् पिबतीव ॥

मध्या — दूरावतीर्णा दूरात् अवतीर्णा भुवं प्राप्ता दर्शनं उपान्तवानीरवनोपगूढानि । उपान्तेषु प्रान्तेषु यानि नीराणां वेतसां वनानि तैरुपगूढानिपरिवृतानि । पारिप्लवसारसान्या ईषद् लक्ष्याः दृश्याः [illegible] सारसाः पक्षिविशेषा येषु तानि । अमून्येतानि [illegible] पम्पासम्बन्धीनि जलानि खेदात् श्रान्तत्वात् पिबतीव । दूराध्वश्रान्तः कश्चित्पान्थः पिबति तद्वदित्यर्थः ।

सञ्जीविनी—उपान्तेति । उपान्तवानीरवनोपगूढानि पार्श्वस्थवञ्जुलवनच्छन्नानि, आलक्ष्याः ईषत् दृश्याः पारिप्लवाः चञ्चलाः सारसाः येषु तानि, अमूनि पम्पासलिलानि पम्पासरोजलानि दूरात् अवतीर्णा मे दृष्टिः, अतएव खेदात पिबति इव, तृष्णातुमुत्सहते इत्यर्थः ॥

Literary Notes :—उपान्त etc. accounts for why the cranes could be discerned only slightly

द्वन्द्वानि दूरान्तरवर्त्तिना ते।
मया प्रिये सस्पृहमीक्षितानि ॥३१॥

Prose Order:—प्रिये अत्रावियुक्तानि ... यद
सराणि रथाङ्गनाम्नां द्वन्द्वानि ते दूरान्तरवर्त्तिना मया सस्पृहमीक्षितानि।

मध्या—प्रिये अत्र पम्पायाम्, अवियुक्तानि न ... संगतानीत्यर्थः। अन्योऽन्यदत्तोत्पलकेसराणि। अन्योऽन्यस्मै दत्तान्युत्पलकेसराणि यैः। बहु०। मिथो भोजनार्थं समर्पितकमलकन्दलिकानीत्यर्थः। रथाङ्गनाम्नां रथस्याङ्गं नाम नाम्नि येषां तेषां चक्रवाकाणां द्वन्द्वानि युगलानि ते त्वत्तो दूरान्तरवर्त्तिना दूरेऽन्तरे विप्रकृष्टदेशे पम्पायां वर्त्तते तेन। मया सस्पृहं स्पृहयेर्ष्यया सह यथा तथा ईक्षितानि सौत्सुक्यमवलोकितानीत्यर्थ। धन्यानीमान्यवियुक्तानीति॥

सञ्जीविनी—अत्रेति। अत्र पम्पासरसि, अन्योन्यस्मै दत्तोत्पलकेसराणि, अवियुक्तानि, रथाङ्गनाम्नां, द्वन्द्वानि, चक्रवाकमिथुनानि, ते तव दूरान्तरवर्त्तिना दूरदेशवर्त्तिना मया, हे प्रिये! सस्पृहं साभिलाषम् ईक्षितानि तदानीं त्वामस्मार्षम् इत्यर्थः।

Literary Notes:—मल्लि० concludes with तदानीं त्वामस्मार्षमिति भावः He means that the pairs of the चक्रवाकs reminded him of their own happy days of conjugal life, in contrast to his present separation from Sita. Thus मल्लि० has supplied the purport sumptuously. We would add that just as the husband and the wife offer delicious eatables to each other and just as the one relents to take any thing exclusively apart from the other, in the same way be-

मध्या—इमाञ्च प्रत्यक्षां स्तनाभिरामस्तवकाभिनम्राम्। स्तनौ गुच्छकस्थानीयावत एव लताभ्रान्तिः। तन्वीं कोमलां तटाशोकलता तटेऽशोकस्य लता तटस्थामशोकलतामित्यर्थः। त्वत्प्राप्तिबुद्ध्या त्वामेवान्विष्यता मया प्राप्तेति मत्वेत्यर्थः। परिरब्धुकामः परिरब्धुं कामो यस्य सः। बहु०। आलिङ्गितुमुत्कण्ठित इत्यर्थः। साश्रुरश्रुभिर्नेत्रजलैः सह विद्यमानः। अहं निषिद्धो निराकृतः। नेयं सीता लतेयमिति कथयित्वेत्यर्थः। अनेन त्वद्वियोगे महती मे भ्रान्तिः समुत्पन्नेत्यर्थः।

सञ्जीविनी—इमामिति। किं च, स्तनवत् अभिरामाभ्यां स्तवकाभ्याम् अभिनम्रां तन्वीम्, इमां तटाशोकलताम्, अतः त्वत्प्राप्तिबुद्ध्या त्वमेव प्राप्तेति भ्रान्त्या, परिरब्धुम् आलिङ्गितुं कामः यस्य सः अहं, सौमित्रिणा लक्ष्मणेन, साश्रु निषिद्धः, नेयं सीतेति निवारितः। परिरब्धुकाम-इत्यत्र "तुङ्काममनसोरपि" इति वचनात् मकारलोपः॥

Literary Notes:—The figure used here is called भ्रान्तिमान् or Delusion. It consists in one's mistaking a certain object for another. The basis of the figure is a close affinity between the objects of comparison; the tender creeper was mistaken for सीता, the bunches for the breasts, and the tenderness also supplied a ground for the delusion.

Grammatical Notes:—तटाशोकलता तटेऽशोकस्य लता तत्पु०। स्तनाभिरामस्तवकाभिनम्राम् स्तनाविवाभिरामौ स्तवकौ ताभ्यामभिनम्राम्। तत्पु०। त्वत्प्राप्तिबुद्ध्या त्वत्प्राप्तिरूपया बुद्ध्या। तत्पु०। परिरब्धुकामः। परिरब्धुं कामो यस्य सः। बहु०। the म् of the infinitive affix तुम्

सपङ्क्तयः गोदावर्यास्तीरे स्थिताः सारसानां पंक्तयस्त्वां प्रत्युद्व्रजन्तीव तव स्वागतमिव ददतोत्यर्थः ।

सञ्जीविनी—अमूरिति । विमानस्य अन्तरेषु अवकाशेषु लम्बन्ते याः तासां, काञ्चनकिङ्किणीनां स्वनं श्रुत्वा, स्वयूथशब्दभ्रमात् खम् आकाशम्, उत्पतन्त्यः अमूः गोदावरीसारसपङ्क्तयः त्वां प्रत्युद्व्रजन्ति इव ॥

Literary Notes :—अन्तरेषु means according to मल्लि० अवकाशेषु = botween gaps. Tho same, after स्वनं श्रुत्वा, puts : स्वयूथशब्दभ्रमात्=mistaking it for the sound of their own flocks.

Grammatical Notes:—विमानान्तरलम्बिनीनां विमानस्यान्तरेषु लम्बन्ते तासाम् । ताच्छील्ये णिनिः । काञ्चनकिङ्किणीनाम् काञ्चनस्येमाः काञ्चन्यः। ताश्च ताः किङ्किण्यस्तासाम् । कर्मधा० । गोदावरीसारसपंक्तयः । गोदावर्याः सारसानां पङ्क्तयः ।

Hindi Translation:—विमान के बीच में लटकती हुई सोने की घण्टियों की झनकार को सुन कर ऊपर उड़ती हुई ये गोदावरी तटस्थित सारसों की पंक्तियां तुम्हारा स्वागत सा करती हैं।

English Translation :—Those flocks of the cranes on the banks of the Godavari river rise up having heard the twinkling sound of the golden bells fixed in the gaps of this airy car. Methinks they do so by way of a welcome to you.

(This Panchavati, seen by me after a long time, delights me).

एषा त्वया पेशलमध्ययापि ।
घटाम्बुसंवर्धितबालचूता ॥

indeed the proposed innovation would involve the blemish called अश्लील as is said somewhere: पेलवशब्दस्याद्याक्षरेऽश्लीले ।

Grammatical Notes:—For compounds see मध्या above. कृष्णसारः कृष्णेन सारः according to Brahmachari's edition तृतीयेति समासः

Hindi Translation:—कमर पतली होने पर भी तुम से घड़ों से जल दे दे कर बढ़ाये गये हैं आम के छोटे २ पौधे जिसमें वह उन्नत मुखवाले विचित्र हिरनी से युक्त चिरकाल के पश्चात् देखी गई यह पञ्चवटी मुझे आनन्द देती है ।

English Translation:—This Panchavati, seen since very long with dappled deer with their faces raised heaven-ward, and with its tender mango plants nourished by your watering them with water in jugs although you are too tender-waisted (for the task), delights my mind.

(Here fatigued by a hunt I slept in your lap).

अत्रानुगोदं मृगयानिवृत्तः ।
तरङ्गवातेन विनीतखेदः ॥
रहस्त्वदुत्सङ्गनिषण्णमूर्द्धा ।
स्मरामि वानीरगृहेषु सुप्तः ॥३५॥

Prose Order:—अत्रानुगोदं मृगयानिवृत्तस्तरङ्गवातेन विनीतखेदो वानीरगृहेषु रहस्त्वदुत्सङ्गनिषण्णमूर्द्धा सुप्तः (इति) स्मरामि ॥

व्याख्या—अत्र पञ्चवट्यामनुगोदं गोदायाः समीपे आखेटकात् निवृत्तः प्रत्यागतः तरङ्गवातेन तरङ्गैः संपृक्तो यो वातस्तेन तरङ्गमरुता पवनेन विनीतखेदो विनीतोऽपहृतः (खेदो श्रमो यस्य सः । वानीरगृहेषु वानीराणां वेतसानां गृहेष्विव गृहाणि

वानीरकुञ्जेष्वित्यर्थः त्वदुत्सङ्गनिषण्णमूर्धा तवोत्सङ्गेऽङ्के निषण्ण निविष्टो मूर्धा मस्तको यस्य सः एतेन विस्रम्भातिशयो ध्वनितः तथाभूतः सन् सुप्तोऽहमिति स्मरामि । प्रत्यक्षमिव तदखिलं रहस्यवृत्तं मम प्रतिभाति ।

सञ्जीविनी—अत्रेति । अत्र पञ्चवट्यां, गोदा गोदावरी तस्याः समीपे अनुगोदम् । अनुर्यत्समयेत्यव्ययीभावः । मृगयायाः निवृत्तः, तरङ्गवातेन विनीतखेदः, रहो रहसि अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । त्वदुत्सङ्गनिषण्णमूर्द्धा सन्, अहं, वानीरगृहेषु सुप्तः स्मरामि । वाक्यार्थः कर्म्म । सुप्त इति यत् तत् स्मरामि इत्यर्थः ॥

Literary Notes :—The word अनुगोदं is suggestive of the idea that the place of their confidential sittings was cool and shady. त्वदुत्सङ्ग etc., likewise suggests that there was a perfect accord and complete confidence between Sita and Rama.

Grammatical Notes :—अनुगोदं = गोदायाः समीपे । गोदा = गोदावरी । नामग्रहणे नामैकदेशग्रहणम् । Even the part of name can be used for the whole. अनुर्यत्समया । The word अनु is compounded in the sense of approximity. The compound is Avyayi Bhāva. मृगयानिवृत्तो मृगयाया निवृत्तः । तरङ्गवातेन विनीतखेदः; see मध्याः above. रहस्=in secrecy, in privacy मल्लि० adds 'अत्यन्तसंयोगे द्वितीया (in रहस्) The second class (द्वितीयाविभक्ति) is used where the sense of a close approximity is intended.

be conveyed. In the conclusion मल्लि० includes fine remarks on the syntax of the closing half of the stanza. Says he: 'वाक्यार्थः कर्म। सुप्त इति यत्तत् स्मरामीत्यर्थः। The sum and substance is that the purport of the sentence here is the object of the verb स्मरामि।

Hindi Translation:—यहाँ गोदावरी के निकट शिकार से लौट कर, तरङ्गों की हवासे थकावट दूर कर, एकान्त में तेरी गोद में शिर रख कर वेत के कुञ्जों में सोया था, यह मुझे याद है।

English Translation.—I remember that I slept in peace placing my head in your lap, here near the Godavari in the canny bower, and also that my fatigue disappeared.

(This is the hermitage of Nahusha).

भ्रूभेदमात्रेण पदान्मघोनः।
प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकार॥
तस्याविलाम्भःपरिशुद्धिहेतोः।
भौमो मुनेः स्थानपरिग्रहोऽयम्॥३६॥

Prose Order:—यो भ्रूभेदमात्रेण नहुषं मघोनः पदात् प्रभ्रंशयांचकाराविलम्भःपरिशुद्धिहेतोः तस्य मुनेः भौमोऽयं स्थानपरिग्रहः।

मल्ल्या—योऽगस्त्यो भ्रूभेदमात्रेण भ्रुवोर्भेदो भङ्गस्तन्मात्रेण तावतैव नान्येन शापादिना नहुषं राजानं मघोनः पदात् स्थानात्। इन्द्रासनात् प्रभ्रंशयाञ्चकार तस्याविलाम्भःपरिशुद्धिहेतोराविलञ्च तदम्भो मलिनं जलं तस्य परिशुद्धेः पावित्र्यस्य हेतोः कारणस्यागस्त्यस्य मुने भौमः पार्थिवः पृथिव्यां स्थितः वायं स्थानपरिग्रहः स्थानमेव परिग्रह आश्रमपदमिदमिति भाव

In the end मल्लि० adds; दृश्यते = is seen, hermitage). He further suggests that the adjective भौम indicates that there is also a celestial place of अगस्त्य in addition to this terrestrial one.

Grammatical Notes :—भ्रूभेदमात्रेण = भ्रुवो भेद एव तेन। मघोनः genitive singular of मघवन्. A peculiarity of Kalidāsa is to be noticed here, viz. that he has separated the Verbal form प्रभ्रंशयां· from its adjacent part चकार which is arbitrary to the current grammatical norm. आविलाम्भःपरिशुद्धिहेतोराविलं च तदम्भः कर्मधा० तस्य परिशुद्धेर्हेतोः। तत्पु०। भौमः भूम्यां भवः। भूमि+अण्। स्थानपरिग्रहः। मल्लि० here gives excellent grammatical notes : परिगृह्यते इति परिग्रहः। This can be derived from परि+ग्रह्+अप्. Then स्थानमेव परिग्रहः।

Hindi Translation:—जिसने भौंह की मरोड़ मात्र से नहुप को इन्द्र के पद से गिरा दिया, अपवित्र जल की शुद्धि कर देने वाले उन (अगस्त्य) मुनि का यह भूमिस्थित आश्रम है।

English Translation.—This is the terrestrial abode of that sage who with a frown only put मघवन् out of the position of Indra and who is the cause of the purification of the dirty waters.

(I became light-hearted at inhaling the fragrance put forth by the sacrificial smoke.)

त्रेताग्निधूमाग्रमनिन्द्यकीर्त्तेः।
तस्येदमाक्रान्तविमानमार्गम् ॥

स्वार्थे तल् । पृषोदरादित्वादेत्वम् । The तल् is rednnd
एवं त्रे from त्रि is an irregular formation.
रजसा विमुक्तः । 'रजोगुणात् विमुक्तः' says मल्लिनाथ।
this expoundation is somewhat stretched out;
that proposed by us is simple and straight-for
ward.

Hindi Translation :—प्रशंसनीय यशवाले
(अगस्त्य की) विमानमार्ग से भिड़ने वाली हवियों की गन्ध से
सुगन्धित इस अग्नित्रय के धूमों की शिखा को सूंघ कर मेरा
नीरज आत्मा हलका होगया है ।

English Translation:—My soul—free from रजस्
attains to lightness having taken a smell of the tops of
the trio of the (sacred) fires—the top which has a frag-
rance of the oblations (mixed up) and which has obstruct-
ed the passage of the aerial car. (The above fires are
maintained) by that (sage) of praiseworthy fame.

(This pleasure-pond of Satakarni surrounded by dense woods looks like the lunar disk overclouded).

एतन्मुनेर्मानिनि शातकर्णेः ।
पञ्चाप्सरो नाम विहारवारि ॥
आभाति पर्यन्तवनं विदूरात् ।
मेघान्तरालक्ष्यमिवेन्दुबिम्बम् ॥३८॥

Prose Order:—हे मानिनि ! एतच्छातकर्णेर्मुनेः पञ्चाप्सरो नाम पर्यन्तवनं विहारवारि विदूरान्मेघान्तरालक्ष्यमिवेन्दुबिम्बमाभाति ॥

that according to some writers, it is a merit give such Adjectives as विहार to such Noun: वारि। Compare his क्रीडाखरो हेमाङ्गदादयः'।

Hindi Translation—हे मानवति! यह मुनि का वनों से परिवेष्टित, पञ्चाप्सर नामक क्रीडा-सरोवर जो कि दूर से मेघों के मध्यस्थित कुछ २ दिखलाई देने चन्द्रमण्डल के सदृश प्रतीत होता है।

English Translation.— O Self-respecting one! T is the pleasure-pond of शातकर्णि surrounded by forests called पञ्चाप्सरस्. This is indistinctly visible like the l disk among the clouds.

(The same sage fell into the net of the beauty of the five nymphs.)

पुरा स दर्भाङ्कुरमात्रवृत्तिः।
चरन्मृगैः सार्धमृषिर्मघोना॥
समाधिभीतेन किलोपनीतः।
पञ्चाप्सरोयौवनकूटबन्धम्॥३६॥

Prose Order—पुरा दर्भाङ्कुरमात्रवृत्तिर्मृगैः सार्धं चरन् स ऋषिः समाधिभीतेन मघोना पञ्चाप्सरोयौवनकूटबन्धं नीतः॥

मध्या—पुरा पूर्वं।मृदर्भाङ्कुरमात्रवृत्तिर्दर्भस्य कुशस्याङ्कुरा अग्रभागा एवेति दर्भाङ्कुरमात्रं तद् वृत्तिर्यस्य सः। कुशाङ्कुरमात्रेण जीवनं वर्त्तयन्। मृगैर्हरिणैः सार्धं चरन् कुशां कवलयन् स शातकर्णिर्नाम ऋषिः समाधिभीतेन समाधियोगसाधनं तस्माद् भीतेन तपःसिद्धोऽयं मामिन्द्रासना

Grammatical Notes:— 'पुरा'; indeclinable the sense of 'once'. दर्भाङ्कुरमात्रवृत्तिः। For poundation, consult मघ्या above. मघोना sho be declined in all the cases. समाधिभीतेन समा भीतस्तेन । पञ्चमीतत्पु० । 'पञ्चमी भये' इति पञ्चमी समाधि is from सम्+आ+धा+किः। उपसर्गे घोः कि The roots दा and धा take किः to form a no from them provided they have some prepo prefixed to them. The one peculiarity of th derivates from this कि is that they all are M line of gender, though apparently they look lik the Feminine nouns in इ। यौवनम् is from युवन्+ अण् । यूनो भावो यौवनम् । हायनान्तयुवादिभ्योऽणिति प्रत्ययः। ऐकहायनः means a yearling.

Hindi Translation:—पूर्व, कुश के अङ्कुरों मात्र से अपना निर्वाह करने वाला, मृगों के साथ चरता हुआ वह ऋषि, समाधि से डरे हुए इन्द्र से पाँच अप्सराओं के यौवन के जाल में फाँस लिया।

English Translation.—*In times gone by, that sage living exclusively upon the sprouts of Kusa grass in the company of the deer that wandered and grazed (about) fell into the deceiving snares of the youth of the five nymphs set upon (him) by Indra terrified by his meditations.*

(The sound of the tabor of this sage is caught and re-echoed by the top-chambers of the Puspaka).

Grammatical Notes:— 'पुरा'; indeclinable the sense of 'once'. दर्भाङ्कुरमात्रवृत्तिः। For poundation, consult मघ्या above. मघोना s' be declined in all the cases. समाधिभीतेन भीतस्तेन । पञ्चमीतत्पु० । 'पञ्चमी भये' इति पञ्चमी समाधि is from सम्+आ+धा+किः। उपसर्गे घोः कि The roots दा and धा take किः to form a ... from them provided they have some preposition prefixed to them. The one peculiarity of th derivates from this कि is that they all are Masc line of gender, though apparently they look lik the Feminine nouns in इ। यौवनम् is from युवन्+ अण् । यूनो भावो यौवनम् । हायनान्तयुवादिभ्योऽणि प्रत्ययः। ऐकहायनः means a yearling.

Hindi Translation:—पूर्व, कुश के अङ्कुरों मात्र अपना निर्वाह करने वाला, मृगों के साथ चरता हुआ वह ऋषि समाधि से डरे हुए इन्द्र से पाँच अप्सराओं के यौवन के जाल फाँस लिया।

English Translation.—In times gone by, that sag living exclusively upon the sprouts of Kusa grass in th company of the deer that wandered and grazed (about fell into the deceiving snares of the youth of the fiv nymphs set upon (him) by Indra terrified by his med tations.

(The sound of the tabor of this sage is caught
and re-echoed by the top-chambers
of the Puspaka).

Such ungrammatical proposals really excite wonder and laughter. The same gives णिच to भज् to arrive at the form भाज् which is preparderatingly wrong. भजो ण्विः is actually the aphorism and the real affix is ण्विः Then again the same author perceives प्रसक्त from प्र + सज् which likewise is entirely inadmissible. We also cannot understand what is the use of dragging in the उणादि अङ्गच् to get the word मृदङ्ग and not derive it from plain मृद् + अङ्गः ।

Hindi Translation:—शुभ्र महल में विराजमान उन शातकर्णि के होते हुए संगीत के मृदङ्ग की ध्वनि आकाश में पहुँच कर पुष्पक की अटारियों को क्षणभर के लिये प्रतिध्वनित कर रही है ।

English Translation:—The sound of the tabor of the musical concert held in the submerine palace of that sage, rises high up to the heavens and reverbrates the top-chambers of Pushpaka, though for a moment only.

(There another sage, Sutikshna by name is practising austerities)

हविर्भुजामेधवतां चतुर्णाम् ।
मध्ये ललाटन्तपसप्तसप्तिः ॥
असौ तपस्यत्यपरस्तपस्वी ।
नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्तः ॥२१॥

Prose Order:—नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्तोऽसावपरस्तपस्वी एधवतां चतुर्णां हविर्भुजां मध्ये ललाटन्तपसप्तसप्तिः तपस्यति ॥

concert = here is लोक विरुद्धं or शास्त्र-विरुद्धम्, because both these latter do not warrant the of such pastimes for the sages and those that practise penance and are engaged in austerities. It is clear that the sage described here had fallen into the net of the youthful charms of the five nymphs and had been beguiled from his path. Hence no blemishes above referred to can be found in this stanza.

मल्लि quotes. "चन्द्रशाला शिरोगृहम्", and "प्रतिश्रुत् प्रतिध्वाने" इत्यमरः । both repectively mean चन्द्रशाला is a top-house, and प्रतिश्रुत्, Feminine stands for echo. By the way, it may be pointed out that the word सौध is Masculine and Feminine both.

Grammatical Notes:—अन्तर्हित = अन्तर् + धा + क्त Past Active Participle. सौध = सुधा + अण् सुधा is a white-wash. भाज् is from भज् + ण्वि भजे ण्विः । प्रगल्भ = प्र + गल्भ् अच् । Active, प्रतिश्रुत् = प्रति + श्रु + क्विप् । इतो बाहुलकात् धातो ... क्विप् *The derivation proposed by Brahmachary is quite childish and unPaniniya. He gives ... adopting which the form would have been ... instead of प्रतिश्रुत्, and which would have ... flaw as in that case there would be one syllable too many in the last ...*

Such ungrammatical proposals really excite wonder and laughter. The same gives णिच to भज् to arrive at the form भाज् which is preparderatingly wrong. भजो ण्विः is actually the aphorism and the real affix is ण्विः Then again the same author perceives प्रसक्त from प्र + सज् which likewise is entirely inadmissible. We also cannot understand what is the use of dragging in the उणादि अङ्गच् to get the word मृदङ्ग and not derive it from plain मृद् + अङ्गः ।

Hindi Translation:—शुभ्र महल में विराजमान उन शातकर्णि के होते हुए संगीत के मृदङ्ग की ध्वनि आकाश में पहुँच कर पुष्पक की अटारियों को क्षणभर के लिये प्रतिध्वनित कर रही है ।

English Translation:—The sound of the tabor of the musical concert held in the submerine palace of that sage, rises high up to the heavens and reverbrates the top-chambers of Pushpaka, though for a moment only.

(There another sage, Sutikshna by name is practising austerities)

हविर्भुजामेधवतां चतुर्णाम् ।
मध्ये ललाटन्तपसप्तसप्तिः ॥
असौ तपस्यत्यपरस्तपस्वी ।
नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्तः ॥२१॥

Prose Order:—नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्तोऽसौ एधवतां चतुर्णां हविर्भुजां मध्ये ललाटन्तपसप्तसप्तिः तपस्यति ॥

मध्या—नाम्ना सुतीक्ष्णः सुतीक्ष्णनामकश्चरितेनाचारेण दान्त इन्द्रियविजयी। असावयमपरस्तपस्वी तापसः एधवतामिध्मप्रदीपितानां चतुर्णां हविर्भुजामग्नीनां मध्ये ललाटन्तपः सप्तसप्तिः। ललाटन्तपतीति ललाटन्तपः मूर्ध्नस्तापकः। अत्युग्र इति यावत्। सप्तसप्तिः सप्त सप्तयोऽश्वा यस्य स सूर्यो यस्य स सुतीक्ष्णस्तपस्यति तपश्चर्यां चरति।

सञ्जीविनी—हविरिति! नाम्ना सुतीक्ष्णः सुतीक्ष्णनामा, चरितेन दान्तः सौम्यः, असौ अपरः तपस्वी एधवताम् इन्धनवताम्। "काष्ठं दार्विन्धनं त्वेधः" इत्यमरः। चतुर्णां हविर्भुजाम् अग्नीनां मध्ये, ललाटं तपतीति ललाटन्तपः सूर्य्यः। असूर्य्यललाटयोर्दृशितपोरिति खश् प्रत्ययः, अरुर्द्विषदित्यादिना मुमागमः। ललाटन्तपः सन्, तपस्यति तपश्चरति। कर्म्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्त्तिचरोरिति क्यङ्, तपसः परस्मैपदश्चेति वक्तव्यम्॥

Literary Notes:— दान्तः is one who has a full control over his sense-organs. The penance described here is technically called पञ्चाग्नि in which five fires are used. The fires are kindled and regularly maintained upon the hearth and burn around the practitioner and the sun becomes the fifth one. माघ has rightly pointed out: 'तेजस्विमध्ये तेजस्वी दवीयानपि गण्यते। पञ्चमः पञ्चतपसस्तपनो जातवेदसाम्='the powerful one, although farther, is counted among the mighties. The sun becomes the fifth fire for one who practises a 'Five-fire' penance.'

word अर्धं means an equal half part and is used in neuter gender. Says मल्लि० 'पुंस्यर्धोऽर्धं समेंऽशके' । मल्लि० supplies बभूवुः after अलं समर्थानि ।

Grammatical Notes:—जनितेन्द्रशङ्कम् । जनितेन्द्रस्य शङ्का येन तम् । बहु० । प्रहित = प्र + धा + कः । विभ्रम=वि + भ्रम + अः । घञर्थे कविधानम् । The derivation proposed by Brahmachāri is absolutely wrong. He gives affix घञ् ।

English Translation.—The amorous plays of the damsels of the Gods, the glances sent with craft, these all things could not disturb this sage who freightened Indra.

Hindi Translation:—हासहित चलाई हुई आंखों वाली, कपट से कुछ २ दिखाई गई हैं मेखला जिन्हों ने ऐसी, अप्सराओं की विलास-चेष्टायें, इन्द्र को भयभीत करने वाले इस (सुतीक्ष्ण) को बिगाड़ न सकीं ।

(He lifts his right hand in order to
accord us a welcome.)

एषोऽक्षमालावलयं मृगाणाम् ।
कण्डूयितारं कुशसूचिलावम् ॥
[illegible]जने मे भुजमूर्ध्वबाहुः ।
[illegible]तरं प्राध्वमितः प्रयुङ्क्ते ॥४३॥

Order:—[illegible]

[illegible]

word अर्धं means an equal half part and is used in neuter gender. Says मल्लि० 'पुंस्यर्धोऽर्धं समेंऽशके' । मल्लि० supplies बभूवुः after अलं समर्थानि ।

Grammatical Notes:—जनितेन्द्रशङ्कम् । जनितेन्द्रस्य शङ्का येन तम् । बहु० । प्रहित = प्र + धा + क्तः । विभ्रम=वि + भ्रम + अः । बन्धयें कविधानम् । The derivation proposed by Brahmachāri is absolutely wrong. He gives affix घञ् ।

English Translation.—The amorous plays of the damsels of the Gods, the glances sent ,with craft, these all things could not disturb this sage who freightened Indra.

Hindi Translation:—हाससहित चलाई हुई आँखों वाली, कपट से कुछ २ दिखाई गई हैं मेखला जिन्हों ने ऐसी, अप्सराओं की विलास-चेष्टायें, इन्द्र को भयभीत करने वाले इस (सुतीक्ष्ण) को बिगाड़ न सकीं ।

—— (He lifts his right hand in order to accord us a welcome.)

एषोऽक्षमालावलयं मृगाणाम् ।
कण्डूयितारं कुशसूचिलावम् ॥
सभाजने मे भुजमूर्ध्वबाहुः ।
सव्येतरं प्राध्वमितः प्रयुङ्क्ते ॥४३॥

Prose Order:—इत ऊर्ध्वबाहुरेषोऽक्षमालावलयं मृगाणां कण्डूयितारं कुशसूचिलावं सव्येतरं भुजं मे सभाजने प्राध्वं प्रयुङ्क्ते ॥

व्याख्या —इतोऽस्मिन्नन्यतमप्रदेशे ऊर्ध्वबाहुरूर्ध्वौ बाहू यस्य सः । भुजावूर्ध्वौ कृत्वा तपस्यन्, एष सुतीक्ष्णः । अक्षमालाव-

लयमक्षाणां रुद्राक्षाणां माला जपमालैव वलयः कटकं यस्मिन् तम्। कटकं वलयोऽस्त्रियाम्। मृगाणां कण्डूयितारं खर्जकम्। कण्डूविनोदसाधनीभूतम्। एतेनास्याहिंसाप्रतिष्ठितत्वं ध्वन्यते यथाह भगवान् पतञ्जलिः 'अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः' इति।

कुशसूचिलावं कुशानां सूचिरिवाग्रभागस्तं लुनाति मुखानि तानि मृगाणां मा विध्यन्निति स्वयं वा तद्भक्षणार्थं सुवितीक्ष्णाग्रभागनिराकरणेन कुशानामाहारयोग्यतासम्पादनाय। सव्येतरं सव्यात् वामादितरोऽन्यो दक्षिणस्तं भुजं करम्। भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोरिति निपात्यते। भुज्यतेऽनेनेति भुजः। मे मम सभाजने सत्करणे प्राध्वं अनुकूलबन्धनं कृत्वा प्रयुङ्क्ते। तथा बध्नाति यथा तदुत्थापनेन मे संभावना तेन क्रियत इति स्वारस्येन प्रदर्शितं स्यात्।

सञ्जीविनीः—सञ्जीविनी एष इति। ऊर्ध्वबाहुः, एषः सुतीक्ष्णः, अक्षमालैव वलयं यस्य तं. मृगाणां कण्डूयितारं कुशाः एव सूचयः ताः लुनातीति कुशसूचिलावः तम्। कर्म्मणि अण् इत्यण्। एभिर्विशेषणैः जयशीलत्वं भूतदया कर्म्मक्षमत्वञ्च द्योत्यते। सव्यादितरं दक्षिणं, भुजं मे मम, सभाजने सम्मानिमित्ते। निमित्तात् कर्म्मयोगे, इति सप्तमी। इतः प्राध्वं प्राकृतानुकूलबन्धं प्रयुङ्क्ते।

Literary Notes:—मल्लि० suggests three points to be deduced from the three adjectives, (१) ऊर्ध्वबाहुः (२) मृगाणां कण्डूयितारम् (३) कुशसूचिलावम्। From the first he infers that the sage has gained a complete victory over his physical body, the second that he took pity on the wild deer, and the third that he was capable of good

सायमक्षाणां रुद्राक्षाणां माला जपमालेव वलयः कटकं यस्मिन् तम्। कटकं वलयोऽस्त्रियाम्। मृगाणां कण्डूयितारं खर्जकम्। कण्डूविनोदसाधनीभूतम्। एतेनास्याहिंसाप्रतिष्ठितत्वं व्यज्यते यथाह भगवान् पतञ्जलिः 'अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैर-त्यागः' इति।

कुशसूचिलावं कुशानां सूचिरिवाग्रभागस्तं लुनाति मुखा-नि मृगाणां मा विध्यन्निति स्वयं वा तद्भक्षणार्थं सूचि-तीक्ष्णाग्रभागनिराकरणेन कुशानामाहारयोग्यतासम्पादनात्। सव्येतरं सव्यात् वामादितरोऽन्यो दक्षिणस्तं भुजं करम्। भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोरिति निपात्यते। भुज्यतेऽनेनेति भुजः। मे मम राजाज्ञेन रक्षणे प्राच्यं अनुकूलबन्धनं कृत्वा प्रयुङ्क्ते। तथा करोति यथा तदुत्थापनेन मे संभावना तेन क्रियत इति व्यापारेण प्रदर्शितं स्यात्।

सञ्जीविनी:—सञ्जीविनी एव इति। ऊर्ध्वबाहुः, तपः शीलितः, अक्षमालेन वलयं यस्य तं, मृगाणां कण्डूयितारं कुशाः एव सूच्यः ताः लुनातीति कुशसूचिलावः तम्। कर्माणि अण् प्रत्ययः। तपस्विनां जपशीलत्वं मृगदया कर्मतत्परत्वं च सूचितं। सव्यादितरं दक्षिणं, भुजं मे मम, सभाजने सत्कारविधिने। निर्दिशन् कल्पितवान्, इति भावः। इतः प्राग्वं आकृतानुकूलबन्धं प्रयुङ्क्ते।

and noble actions. प्राध्वं प्रयुङ्क्ते = utilises after tying in a way—favourable to.

Grammatical Notes:—कण्डूयितारम् = कण्डू + यक् +तृच्। कण्डूञ् गात्रविघर्षणे to rub the body. कण्ड्वादित्वाद्यक्। कुशसूचिलावम्-the compound is known as उपपदः। लावम् = लू + अण्। 'कर्मण्यण् इत्यण्' says मल्लि० सभाजने। the सप्तमी used in the sense of cause, thereby denoting, 'for wel-coming me'. प्राध्वं = fastened favourably. Brahmachāri gives the derivation as ∵ प्र + आ + ध्वन् to sound + डम् affix. This is more than grotesque. We can not trace it in any grammarian.

Hindi Translation:—ऊपर को हाथ उठाये यहँ मुनि जप-माला के कड़े युक्त, मृगों के खुजाने वाले कुशा की नोकों को तोड़ने वाले (अपने) दक्षिण वाहु को मेरे सत्कारनिमित्त अनुकूलता सहित बाँधकर प्रयुक्त कर रहा है।

English Translation.—Having lifted his hands up, the sage, uses his appropriately united right hand in my honour—the hand—with a bracelet in the form of a rosary and with which he rubbed the bodies of the deer, and tore off the needle like (sharp points) of the Kusha grass.

(My salute he accepts with a nod of his head.)

वाचंयमत्वात् प्रणतिं ममैषः।
कम्पेन किञ्चित् प्रतिगृह्यमूर्ध्नः॥
दृष्टिं विमान-व्यवधानमुक्ताम्।
पुनः सहस्रार्चिषि सन्निधत्ते ॥४४॥

लयमक्षाणां रुद्राक्षाणां माला जपमालेव वलयः कटकं यस्मिन् तम्। कटकं वलयोऽस्त्रियाम्। मृगाणां कण्डूयितारं खर्जकम्। कण्डूविनोदसाधनीभूतम्। एतेनास्याहिंसाप्रतिष्ठितत्वं ध्वन्यते यथाह भगवान् पतञ्जलिः 'अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः' इति।

कुशसूचिलावं कुशानां सूचिरिवाग्रभागस्तं लुनाति मुञ्चाति तानि मृगाणां मा विध्यन्निति स्वयं वा तद्भक्षणार्थं सूचितीक्ष्णाग्रभागनिराकरणेन कुशानामाहारयोग्यतासम्पादनाय। सव्येतरं सव्यात् वामादितरोऽन्यो दक्षिणस्तं भुजं करम्। भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोरिति निपात्यते। भुज्यतेऽनेनेति भुजः। मे मम सभाजने सत्करणे प्राच्वं अनुकूलबन्धनं कृत्वा प्रयुङ्क्ते। तथा बध्नाति यथा तदुत्थापनेन मे संभावना तेन क्रियत इति मात्स्येन प्रदर्शितं स्यात्।

सञ्जीविनीः—सञ्जीविनी एष इति। ऊर्ध्वबाहुः, एषः मुनीक्ष्णः, अक्षमालेव वलयं यस्य तं, मृगाणां कण्डूयितारं कुशाः एव सूचयः ताः लुनातीति कुशसूचिलावः तम्। कर्मणि अण् इत्यण्। एनिर्विशेषणैः जयशीलत्वं मुनत्वया कर्मदामत्वञ्च द्योत्यते। सव्यादितरं दक्षिणं, भुजं मे मम, सभाजने सम्माननिमित्ते। निमित्तात् कर्मयोगे, इति सप्तमी। इतः प्राच्वं प्रक्रमानुकूलबन्धं प्रयुङ्क्ते।

(२) व्यवधानमुकाम् (३) सन्निधत्ते । We shall here discuss only these points. वाचंयमः = वाचं यच्छतीति । वाच् + यम् । The derivate is irregularly derived. Panini gives a full separate aphorism, viz., 'वाचंयमपुरन्दरौ च' । The irregularity of the word consists in its retaining the termination of the second class singular, viz., अम् (aster वाच्). The coderivate पुरन्दर met with in the same aphorism should also be taken a note of. (२) व्यवधानमुकाम्= व्यवधानान्मुकाम् । 'अपेतापोढमुक्तपतितेतिसमासः (३) सन्निधत्ते = सम्यग् धत्ते = fixesfirmly. Generally the pair of the prepositions सम् and नि, when prefixed to धा modifies its sense to approximation. But here the verb has been used as transitive one. Therefore the meanings 'सम्यग् धत्ते' ।

Hindi Translation:—यह मौनी होने के कारण, तेरे प्रणाम को कुछ सिर हिला कर स्वीकार करता है तथा विमान के बीच में आजाने से रुकी हुई किन्तु (हट जाने से) छूटी हुई दृष्टि को पुनः सूर्य में गड़ा रहा है ।

English Translation:—The same owing to his being devoted to the vow of quietude accepts my salute with a mild nod of head. He fixes firmly his gaze even on the thousand-lustred sun—the gaze freed from the interference of aeroplane.

(This is the holy Sanctuary of Sarabhanga. He offered his body also to the flames.)

अदः शरण्यं शरभङ्गनाम्नः ।
तपोवनं पावनमाहिताग्नेः ॥

Prose Order:—एष वाचंयमत्वान्मम प्रणतिं मूर्ध्नः किञ्चित्कम्पेन प्रतिगृह्य विमानव्यवधानमुक्तां दृष्टिं सहस्रार्चिषि पुनः सन्निधत्ते ॥

मध्या—एष सुतीक्ष्णः । वाचंयमत्वात् मौनव्रतावलम्बित्वात् । मम प्रणतिं प्रणामं मूर्ध्नः शिरसः किञ्चित् कम्पेन प्रचालनेन । एतेनास्य गाम्भीर्यमप्रकम्प्यतता च ध्वनिते प्रतिगृह्य स्वीकृत्य विमानव्यवधानमुक्तां विमानस्य पुष्पकस्य व्यवधानात् क्षणमन्तरागमनात् मुक्तां दृष्टिं दर्शनव्यापारं पुनः सहस्रार्चिषि सहस्राण्यर्चींषि यस्य तस्मिन् सूर्ये पुनरपि सन्निधत्ते नियोजयति ।

सञ्जीविनीः—वाचंयमत्वादिति । एषः सुतीक्ष्णः, वाचं यच्छतीति वाचंयमः मौनव्रती । वाचि यमो व्रत इति खच्प्रत्ययः वाचंयमपुरन्दरौ चेति मुम् । तस्य भावः तत्त्वात्, मम प्रणतिं किञ्चित्, मूर्द्ध्नः कम्पेन, प्रतिगृह्य, विमानेन व्यवधानं तिरोधानं तस्मात् मुक्ताम् । अपेतापोढमुक्तपतितेति पञ्चमीसमासः दृष्टिं, पुनः सहस्रार्चिषि सूर्य्ये सन्निधत्ते सम्यग् धत्ते इत्यर्थः । अन्यथा अकर्म्मकत्वप्रसङ्गात् ॥

Literary Notes:—The stanza contains a picturesque description of Rama's bow to the saint and the latter's response thereto. It also paints the vivid scene of the interference of the aeroplane and its passing away after which the ascetic naturally resumed his auster penances. The lines here have a natural flow and are perfect specimen of प्रसाद quality.

Grammatical Notes:—मल्लि० deals with all the noteworthy points in the stanza: (?) वाचंयमत्वात्

मेषु छायया आतपराहित्यसम्पादनेन विनीतोऽपहृतोऽध्वनो यात्राया: श्रमः खेदो यैस्तेषु किञ्च भूयिष्ठसंभाव्यफलेषु भूयिष्ठानि बहुलानि संभाव्यानि श्लाघ्यानि रसरूपगन्धादिभिर्गुणैः प्रशंसायोग्यानि फलानि येषान्तेषु। अमीषु तेषु पादपेषु तदाश्रमवृत्तेषु पुत्रेषु पित्राज्ञापरिपालकेषु पुत्रेष्विव स्थिता।

सञ्जीविनीः—छायेति। अधुना अस्मिन् काले, तस्य शरभङ्गस्य सम्बन्धिनी, अतिथीनां सपर्य्या अतिथिपूजा। "पूजा नमस्यापचितिः सपर्य्याच्चार्हणाः समाः" इत्यमरः। छायाभिः अपनीतः अध्वपरिश्रमः यैः तेषु, भूयिष्ठानि बहुतमानि सम्भाव्यानि श्लाघ्यानि फलानि येषां तेषु, अमीषु, पादपेषु आश्रमवृक्षेषु, सुपुत्रेष्विव स्थिता, ततपुत्रैरिव पादपैरनुष्ठीयते इत्यर्थः।

Literary Notes:—The gist of the stanza is that 'Sarabhanga served his guests with fresh and tasteful fruits. But even in his absence the trees he planted and nourished yield plentiful fruits and thus, like obedient sons, follow in the foot-prints left behind by 'Sarabhanga'. मल्लि० has said very well towards the close:— 'तत्पुत्रैरिव पादपैरनुष्ठीयते = is executed by the trees like his so many sons.

मन्दाकिनी भाति नगोपकण्ठे ।
मुक्तावली कण्ठगतेव भूमेः ॥४८॥

Prose Order:—प्रसन्नस्तिमितप्रवाहा विदूरान्तरभावतन्वी एषा मन्दाकिनी सरित् नगोपकण्ठे भूमेः कण्ठगता मुक्तावलीव भाति ॥

व्याख्या—प्रसन्नस्तिमितप्रवाहा प्रसन्नो निर्मलः स्तिमितो निश्चलश्च प्रवाहो धारा यस्याः सा । विदूरान्तरभावतन्वी । विशिष्टो यो दूरान्तरभावो दूरत्वं तेन हेतुना तन्वी सूक्ष्मतां गतैषा मन्दाकिनी सरिन्नदी-शिरोमणीभूता ।नगोपकण्ठे नगस्य पर्वतस्य चित्रकूटस्योपकण्ठे कण्ठतुल्य उपरिदेशे गता स्थिता भूमेः पृथिव्या कण्ठगता ग्रीवां प्राप्ता मुक्तावली मुक्ताहार इव भाति शोभते ।

सञ्जीविनीः—एषेति । प्रसन्नः निर्मलः स्तिमितः निस्पन्दः प्रवाहः यस्याः सा, विदूरस्य अन्तरस्य मध्यवर्त्यवकाशस्य भावात् तन्वी दूरदेशवर्त्तित्वात् तनुत्वेन अवभासामाना, मन्दाकिनी नाम काचित् चित्रकूटनिकटगा एषा सरित्, नगोपकण्ठे, भूमे,ः कण्ठगता मुक्तावली इव, भाति । अत्र नगस्य शिरस्त्वं तदुपकण्ठस्य कण्ठत्वञ्च गम्यते ॥

Literary Notes:—The stanza is a specimen of Kalidasa's mastery over the figure Simile. Keith has well said in his criticism on the poet: '*His forte lies in simile*'. 'उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम् । दण्डिनः पदलालित्यं माघे सन्ति त्रयो गुणाः'—the traditional judgement passed on these four gems of Poetical Treasure-house of India is true to every syllable.

पुष्परूपनिमित्तं विना एव, फलवन्धिनः फलग्राहिणः वृक्षाः यस्मिन् तत्, अतएव, आविष्कृतोदग्रतरप्रभावम्, अत्रेः मुनेः, तपसः साधनं वनम् एतत् ॥

Literary Notes:— The ascetic is too well-known to admit of any elaborate introduction on our part. His wife अनसूया is the famous female character of Pauranic lore and of the greatest seminators of the sacred duties of wemen. She is moreover an example of what she preached to others, owing to her being also the most strict adherent of the sacred precepts regarding our ancient ladies.

Grammatical Notes:— For compounds see मध्या। वन्धि = वन्ध् + इन्।

Hindi Translation:—विना डराये धमकाये सधे हुए पशुपक्षियों वाला, तथा विना फूलों के फल उत्पन्न करने वाले वृक्षों से युक्त, उत्कृष्टतर तपस्या की महिमा से युक्त यह अत्रि का तपोवन है ?

English Translation—Younder is the penance-grove of Atri—the penance-grove the animals of which are tamed without any entrapment and frightening and where the trees bear fruits without showing the signs of flowers, and which, further, has manifested a greater potency (of penancial grandeur).

(The Ganges of triple course was brought down upon here by Anasooya).

which has since passed into a proverb. We would like to suggest to the reader the classification of wives according to their treatment of husbands as found in Tulsidāsa where Rāma and Sitā meet Anasooyā and the latter instructs in the wifely duties and devotion to her husband.

Grammatical Notes:— सप्तर्षयः=सप्त च ते ऋषयः। दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासः। The numerical words and those meaning 'quarters', are compounded when the compound becomes a sort of proper name, e.g. सप्तर्षयः here. किल = so says tradition. For compounds see मध्या। प्रवर्त्तयामास=Caused to flow. प्र + वृत् + णिच् + लिट् (Perfect). लुङ् is अवीवृतत् or अववर्त्तत्।

Hindi Translation:—इतिहास बताता है कि यहाँ अनसूया जी, तपस्वियों के स्नानादि के लिये. सप्तर्षियों के हाथों से जिसमें सुवर्ण कमल तोड़े गये तथा त्रिनेत्र महादेव के सिरका जो सेहरा बनी–उस गङ्गा को लाई थीं।

English Translation—According to the tradition, Anasuya, for ablutious of the sages, caused the Ganges to flow by this direction, the Ganges the golden lotuses in which were plucked by seven sages with their own hands and which is a garland as it were around the head of the three-eyed God Siva.

(Even the trees here look to be absorved in deep meditation).

वीरासनैर्ध्यानजुषामृषीणाम् ।
अमी समध्यासितवेदिमध्याः ॥

मध्या—यस्त्वया पुरस्तात्पूर्वमुपयाचितो वरं प्रार्थितः सोऽयं श्याम इति प्रतीतः ख्यातः। 'ख्याते हृष्टे प्रतीते स्यात्' इति कोशः। फलितः सफलः सन् वटो गारुडानां मणीनां मरकतानां सपद्मरागः पद्मरागै रक्तैर्मणिविशेषैः सहितः राशिः समूह इव विभाति विशिष्य भाति शोभते। हरितमणिनिचये निक्षिप्तो रक्तमणिप्रकर इव रक्तफलोपचितो हरितदलसदलश्यं विशेषतो मे दृष्टिं बध्नातीत्यर्थः॥

सञ्जीवनी—त्वयेति। त्वया, पुरस्तात् पूर्वं, यः उपयाचितः प्रार्थितः। तथा च रामायणे, "न्यग्रोधं तमुपागम्य वैदेही वाक्यमब्रवीद्। नमस्तेऽस्तु महावृक्ष! पारयेन्मे व्रतं पतिः"। इति। श्याम इति प्रतीतः स वटः अयं फलितः सन्, सपद्मरागः गारुडानां मणीनां मरकतानां राशिः इव, विभाति॥

Literary Notes:— On उपयाचितः = requested मल्लि० has got 'तथा च रामायणे-'न्यग्रोधं तं समुपागम्य वैदेही वाक्य मब्रवीत्। नमस्तेऽस्तु महावृक्ष! पारयेन्मे व्रतं पतिः'॥ The essence is that Sita had asked a boon from this tree to the effect that Rama may pass through his ordeal successfully. The simile adopted here is brightly characteristics of Kalidasa. The tree is likened to an imagined heap of emeralds interspersed with rubbies.

Grammatical Notes:— गारुडानाम् = गरुड+अण् सपद्मरागः। For expoundation see मध्या। प्रतीत = प्रति+इ+क्तः। This word has two senses: (1) Well-known and (2) pleased.

Hindi Translation:—पूर्व, तुमने प्रार्थित, श्याम नाम से विख्यात यह वही वटवृक्ष है जो कि फलों से युक्त होने से पद्मों से युक्त मरकतों के ढेर-समान दीखता है॥

different accomplishments in Yoga. Consult any treatise on हठयोग for details. Towards the close is given a full account of the posture called वीरासनम् in सञ्जीविनी:, viz. एकपादमथैकस्मिन् विन्यस्योरुणि संस्थितम् । इतरस्मिँस्तथा चान्यं वीरासनमुदाहृतम्। The definition is cited from वशिष्ठः ।

Grammatical Notes:—ध्यानजुषाम् = ध्यानं + जुषन्ते = ध्यान + जुष् + क्विप् । समध्यासित = सम् + अधि + आस् + क्तः । निवातनिष्कम्पतया । निवाताः = अविद्यमानो वातो यत्र । निष्कम्पा अविद्यमानः कम्पो येषु । शाखिनः = शाखा+इन् । अत इनिठनौ ।

Hindi Translation:—वीरासन से ध्यान लगाने वाले ऋषियों के, वेदियों के केन्द्रों में स्थित ये वृक्ष, वायु न होने के कारण निष्कम्पता से योगस्थित से प्रतीत होते हैं ॥

English Translation—These trees of the ascetics absorved in meditation by means of the postures of heroes look buried in concentration of mind owing to being airless and consequently destitue of motion—the trees gro the centres of the altars.

(That is the Syamvata with its green foliage red fruits).

त्वया पुरस्तादुपयाचितो यः ।
सोऽयं वटः श्याम इति प्रतीतः ॥
राशिर्मणीनामिव गारुडानाम् ।
सपद्मरागः फलितो विभाति ॥५३॥

Prose Order:—यस्त्वया पुरस्तादुपयाचितः सोऽयं श्याम इति प्रतीतो फलितो वटो गारुडानां मणीनां सपद्मरागो राशिरिव विभाति ॥

English Translation—Requested by you erst-while, this is the same well known Syamavata. Fruit-ladden it resembles a heap if emaralds studded with rubbies.

(The confluence of the holy Ganges and the Yamuna described).

क्वचित् प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलैः।
मुक्तामयी यष्टिरिवानुविद्धा ॥
अन्यत्र माला सित-पङ्कजाना-
मिन्दीवरैरुत्खचितान्तरेव ॥५४॥

Prose Order:—क्वचित् प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलैरनुविद्धा मुक्तामयी यष्टिरिव अन्यत्रेन्दीवरैरुत्खचितान्तरेव सितपङ्कजानां माला।

मध्या—क्वचित् प्रदेशे, प्रभालेपिभिः प्रभां लिम्पन्तीति प्रभया वान्यल्लिम्पन्ति। स्वच्छायाभिरन्यपरिष्कारकैरिन्द्रनीलैर्नीलमणिविशेषैरनुविद्धा जटिता मुक्तामयी मुक्तानिबद्धा यष्टिरिव। अन्यत्र प्रदेशान्तरे। इन्दीवरैर्नीलकमलैरनुविद्धा विच्छुरिता सितपङ्कजानां पुण्डरीकाणां मालेव च गङ्गानुविद्धा यमुना यमुनासङ्गता च गङ्गा विभातीति वक्ष्यमाणेनान्वयः।

सञ्जीवनी—क्वचिदित्यादिभिश्चतुर्भिः श्लोकैः प्रयागे गङ्गायमुनासङ्गमं वर्णयति, क्वचिदिति। हे अनवद्याङ्गि! पश्य यमुनातरङ्गैः भिन्नप्रवाहा मिश्रौघा, गङ्गा जाह्नवी, विभाति। केव? क्वचित् प्रदेशे प्रभया लिम्पन्ति सन्निहितमिति प्रभालेपिभिः इन्द्रनीलैः अनुविद्धा सह गुम्फिता मुक्तामयी यष्टिः इव हारावलिःइव, विभाति। अन्यत्र प्रदेशे इन्दीवरैः नीलोत्पलैः उत्खचितान्तरा सहग्रथिता सितपङ्कजानां पुण्डरीकाणां, माला इव, विभातीति सर्वत्र सम्बन्धः॥

Prose Order:—क्वचित् प्रियमानसानां खगानां कादम्ब- संसर्गवती पंक्तिरिव अन्यत्र कालागुरुदत्तपत्रा चन्दनकल्पिता भुवो भक्तिरिव ॥

व्याख्या ॥ क्वचिदेकस्मिन् प्रदेशे प्रियमानसानां प्रियमिष्टं मानसं नाम सरो येषां तेषां खगानां पक्षिणां राजहंसाना- मित्यर्थः । कादम्बसंसर्गवती कादम्बा नीलकाया हंसास्तैः संसर्गः सम्पर्कस्तद्वती सम्बन्धेन पंक्तिर्माला । किञ्चान्यत्र प्रदेशान्तरे कालागुरुदत्तपत्रा कालश्चासावगुरुश्च तद्विशेष- जन्यं द्रव्यं । तेन दत्तानि लिखितानि पत्राणि मकर्यादिरचना यस्यास्तथाभूता परं चन्दनकल्पिता चन्दनेन कल्पिता निर्मिता भुवो धरादेव्या भक्तिः प्रसाधनेव स्थिता ।

सञ्जीवनी—क्वचिदिति ! क्वचित् कादम्बसंसर्गवती नील- हंससंसृष्टा प्रिय मानसं नाम सरः येषां तेषां खगानां राज- हंसानां, पंक्तिः इव । "राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः" इत्यमरः । अन्यत्र कालागुरुणा दत्तपत्रा रचितम- करिकापत्रा भुवः चन्दनकल्पिता भक्तिः इव ॥

Literary Notes :—There are some precedents of the poetics. For instance हंसs are said to live in the Mānasa tank and they go to that lake in the time of the rains. 'जलधरसमये मानसं यान्तिहंसाः' says Visvanātha in his Sahitya Darpana. It was a fashion in olden times also that the ladies used some sort of powder to give a fair colour to their faces and the images of fishes and leaves of different types were painted on them in order to give them greater attraction.

Grammatical Notes :—भक्तिः is from भज् + क्तिन्
oundations please consult मध्या above.

इव। अन्यत्र रन्ध्रेषु आलक्ष्यनभःप्रदेशा शुभ्रा शरद्घनानां शरदीयमेघानां पङ्क्तिः इव॥

Literary Notes:—The stanza contains two fine similes. The merit technically called प्रसाद is evident and beautiful.

Grammatical Notes: विलीनैः = वि+ली+क्तः। Past Act. Participle शरद्घनानां is a construction known as अमन्तः। अमूलतरुमार्गे लिङ्गः। आ in आलक्ष्य has been used in the sense of partly or indistinctly. चान्द्रमसी is from चन्द्रमस्+अण्+ई and is in meaning, equivalent to lunar.

Hindi Translation—कहीं छाया में छिपे अन्धकारों से चितकबरी बनाई हुई चन्द्रिका सी, अन्यत्र छिद्रों में से कुछ २ दृष्टिगोचर आकाशवाली शरद् ऋतु के श्वेत मेघों की पंक्ति जैसी।

English Translation—At a place like the moonlight spangled by the darkness hidden in shade, at another resembling the white autumnal clouds slightly presenting a view of the sky through holes.

(Look, O Sita, at the same bearing a close affinity to the form of Siva decorated with cobras and ash-sweared).

क्वचिच्च कृष्णोरगभूषणेव।
भस्माङ्ग-रागा तनुरीश्वरस्य॥
पश्यानवद्याङ्गि विभाति गङ्गा।
भिन्नप्रवाहा यमुना-तरङ्गैः॥५७॥

English Translation.—O Fairlimbed one! look at the Ganges at places intermingled with the waves of the Yamuna—which shines like the ash-smeared body of Mahadeva with ornaments (on some limbs) of the serpents.

(Those who take bath at this confluence, get salvation although devoid of true knowledge).

समुद्रपत्न्योर्जलसन्निपाते ।
पूतात्मनामत्र किलाभिषेकात् ॥
तत्वावबोधेन विनापि भूयः ।
तनुत्यजां नास्ति शरीरबन्धः ॥५८॥

Prose Order:—अत्र समुद्रपत्न्योर्जल-सन्निपातेऽभिषेकात्पूतात्मनां तनुत्यजां तत्त्वावबोधेन विनापि भूयः शरीरबन्धो नास्ति किल ॥

मध्या—अत्रास्मिन् प्रयागे, समुद्रपत्न्योः समुद्रस्य पत्न्यौ पत्नीभूते गङ्गायमुने तयोर्जलसन्निपातेऽपां सङ्गमेऽभिषेकाद् स्नानात् पूतात्मनां पूता आत्मानो येषान्तेषां पवित्रितान्तःकरणानां तत एव च तनुत्यजां तनुस्त्यजन्ति तेषाम् । शरीरबन्धनाद् विमुक्तानां मुक्तानां तत्त्वावबोधेन विनापि तत्वस्यावबोधो ज्ञानं मोक्षैकसाधनत्वेन सिद्धान्तितं तद् विनापि भूयः शरीरबन्धो जन्म-मृत्यू नास्ति न भवतः किलेत्यैतित्ह्ये ॥

सञ्जीवनी—समुद्रेति । अत्र समुद्रपत्न्यो गङ्गायमुनयोः, जलसन्निपाते सङ्गमे, अभिषेकात् स्नानात्, पूतात्मनां तनुत्यजां पुंसां, तत्त्वावबोधेन, तत्वज्ञानेन, विनापि, प्रारब्धशरीरत्यागान्तरं, भूयः पुनः शरीरबन्धः शरीरयोगः, नास्ति किल । अन्यत्र ज्ञानादेव मुक्तिः अत्र स्नानादेव मुक्तिः इत्यर्थः ॥

तत्र ताः क्रीडन्तीति व्यज्यते। ब्रह्मणः इदं ब्राह्मणम्। नस्तद्धित इति टिलोपः। ब्राह्मं सरः मानसाख्यं, यस्याः सरय्वाः बुद्धेः महत्तत्त्वस्य अव्यक्तं प्रधानम् इव, कारणम्, आप्तस्य वाचः आप्तवाचः वेदाः, यद्वा बहुव्रीहिणा मुनयः आप्ताः सत्याः वाचः वचनानि येषां ते, उदाहरन्ति प्रचक्षते॥

Literary Notes :—The simile has been chosen this time from the field of philosophy. The apositeness thereof is clear from that even the gender corresponds in both. Brāhma-sarah is neuter, and the Avyakta also. Then सरयू is Feminine, and such is बुद्धि also. The Adjective निर्विष्ट etc., speaks highly in favour of the idea prevalent among the literary circles that Kalidāsa has a fondness for शृङ्गार। मल्लि० has 'तत्र ताः क्रीडन्तीति व्यज्यते'

Grammatical Notes :—ब्राह्मम् = ब्रह्मन् + अण्। ब्रह्मण इदमित्यर्थे। मल्लि० puts 'नस्तद्धित इति टिलोपः' = the 'न्' is dropped from Brahman. मल्लि० has expounded the compound आप्तवाचः in two different ways : (१) 'आप्तस्य वाच आप्तवाचो वेदाः, यद्वा (२) बहुव्रीहिणा मुनयः; आप्ताः सत्या वाचो वचनानि येषान्ते'। The former is more acceptable to us.

Hindi Translation:—प्रामाणिक वचनोंवाले, जिस (सरयू, देखो ६३ श्लोक) का, यक्षों की स्त्रियों के स्तनों से उपभुक्त सुनहरी कमलों की रेणुवाले ब्रह्माजी के (मानस) सरोवर को, बुद्धि का जैसे अव्यक्त; कारण कहते हैं।

This point has noticeably escaped the careful eye of मल्लिनाथ also who takes the word in one sense only. Then, सैकतम् may also be an adjective to उत्सङ्ग In that case it will suggest the idea of the laps of nurses being covered with dust settled over the bodies of the children while they are at play. Then उत्सङ्ग too has two senses; (1) a lap and (2) a vicinity (bank, here). The word पयांसि too is likewise, connotative of two meanings; (1) the waters and (2) milk.

The pith and marrow of the whole statement is that Sarayoo is like a common nurse of all the different peoples residing in उत्तरकोसलाः.

Grammatical Notes :—The word धात्री has the following meanings: (१) mother (२) आमलकी (३) the Earth (४) a nurse. See मल्लि० towards the end. उदित is from वद् + (to speak क्त (क्त)

Literary the word will signify 'spoken of.' Does not the sense correspond to a certain extent with the English phrase well versed in or conversant with? As Brahmachāri puts it, the affix is उणादि। सैकत comes from सिकताः with the affix अण्। उत्तरकोसलानाम्'—the names of the countries and their peoples are used in plural number.

Hindi Translation—[illegible]

पृथिव्याः सम्बन्धि रजो धूलिसमूह उज्जिहीते समुत्तिष्ठति ततः शङ्के हनूमत्कथितप्रवृत्तिः हनूमता कथिता सूचिता प्रवृत्ति-रस्मत्प्रत्यागमनरूपो वृत्तान्तो यस्य तथाभूतः । 'वार्त्ता प्रवृत्ति-र्वृत्तान्त उदन्तः स्याद्याह्वयः' इत्यमरः । ससैन्यः सैन्येन सेनया सहितो भरतो मां वनवासात् प्रत्यागतं प्रत्युद्गतः स्वा-गतोद्देशेन सदलबलः प्रस्थित इत्यहन्तर्कय इति भावः ।

सञ्जीविनी—विरक्तेति । विरक्ता अतिरक्ता या सन्ध्या तद्वत् कपिशं ताम्रवर्णं, पृथिव्याः इदं पार्थिवं, रजः धूलिः, पुरस्तात् अग्रे, यतः यस्मात् कारणात्, उज्जिहीते उद्गच्छति, तस्मात्, हनुरस्यास्तीति हनूमान् । शरादीनाञ्चेति दीर्घः । तेन कथिता प्रवृत्तिः अस्मदागमनवार्त्ता यस्मै सः भरतः ससैन्यः सन्, मां प्रत्युद्गतः, इति शङ्के तर्कयामि । "शङ्का भयवितर्कयोः" इति शब्दार्णवे । अत्र यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् तच्छब्दलाभः ॥

Literary Notes:— The figure used इस लुप्तो-पमा । It is in the word 'विरक्तसन्ध्याकपिशम्' ।

Grammatical Notes:— पार्थिवम् = पृथिवी + अञ् । सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ । उज्जिहीते is from हा to go, third conjugation, आत्मने । जिहीते, जिहाते, जिहते, etc.

Hindi Translation:—कारण कि लाल सन्ध्या जैसी किशमिशी धूल पृथ्वी से उठ रही है इससे मैं समझता हूँ कि हनूमान से सूचना पाकर भरत मेरे लेने को आ रहे हैं ।

English Translation.—Whereas the dust of the earth, in colour resembling the scarlet twilight, is rising upon the high, I guess, Bharata informed by Hanuman is coming to greet us.

returned from exile after a long period. There are two figures interdepending mutually. Arested simile or Personification or रूपक as Sanskrit Rhetorecians are apt to call it, is clear in तरङ्गहस्तैः । The conjecture = उत्प्रेक्षा is self-evident in 'उपगूहतीव', where the particle इव plainly indicates its existence.

Grammatical Notes:— मदीया = अस्मद्+छः । अस्मद् = मद् and छः = ईयः ।

Hindi Translation:—माननीय उस राजा से छूटी हुई वही यह सरयू, मेरी माता की भाँति ठंडी वायुवाले तरङ्गरूप हाथों से दूर रहते हुए मुझे छूती सी है (मेरे ऊपर हाथ फेरती है)।

English Translation.—Methinks that same Sarayoo —cut off from that revered king touches me with her Motherly hands of the waves cool and airy.

(As a cloud of dust rises up I think Bharata is coming to receive us)

विरक्तसन्ध्याकपिशं पुरस्तात् ।
यतो रजः पार्थिवमुज्जिहीते ॥
शङ्के हनूमत्कथितप्रवृत्तिः ।
प्रत्युद्गतो मां भरतः ससैन्यः ॥६४॥

Prose Order:—यतः पुरस्ताद् विरक्तसन्ध्याकपिशं रज उज्जिहीते, शङ्के हनूमत्कथितप्रवृत्तिर्भरतः ससैन्यो मां प्रत्युद्गतः ॥

मध्या—यतः कारणात् पुरस्तादग्रतः विरक्तसन्ध्याकपिशं विरक्ता विशेषतो रक्ता सन्ध्या तद्वत् कपिशं ताम्रं पार्थिवं

owing to the nature of its difficulty which is in no way less overpowering than a walking on sword.

Grammatical Notes :—विसृष्टां = वि + सृज् + त + आ। Past Passive Participle. अङ्कगतामङ्के गता प्राप्ता ताम्। अभोक्ता=न भोक्ता । भोक्ता=भुज् + तृन्। मल्लि accounts for the use of द्वितीया with श्रिय,in conenxion with अभोक्ता and says that the general usage of षष्ठी is not followed owing to the exception that the nominal तृन् nagatives it. The correct usage then is द्वितीया here as elsewhere. See, 'तृन्नन्तत्वात् न लोकेति षष्ठी-प्रतिषेधः' । 'इयन्ति वर्षाणि' द्वितीया is justified by 'अत्यन्तसंयोगे द्वितीया' । For explanation consult Apte's Guide to Sanskrit Composition or Bhandarkar's Readers.

Hindi Translation—जो (भरत) युवा होकर भी पिता की दी हुई, गोद में पड़ी हुई, राजलक्ष्मी को मेरे पीछे, न भोगते हुए, इतने वर्षों तक उसके साथ कठोर असि-धार नामक व्रत का अभ्यास करता रहा है।

English Translation—Who, although young, not enjoying the royal fortune fallen in his lap and granted by (our) father, has, out of his regard for me, been practising the rigid vow named असिधारा (with the throne).

(Now the aeroplane alighted ..

एतावदुक्तवति दाशरथौ तदीयाम्।
इच्छां विमानमधिदेवतया विदित्वा॥
ज्योतिष्पथादवततार सविस्मयाभिः।
उद्वीक्षितं प्रकृतिभिर्भरतानुगाभिः॥

owing to the nature of its difficulty which is in no way less overpowering than a walking on sword.

Grammatical Notes:—विसृष्टां = वि + सृज् + त + आ। Past Passive Participle. अङ्कगतामङ्के गता प्राप्ता ताम्। अभोक्ता=न भोक्ता। भोक्ता=भुज् + तृन्। मल्लि accounts for the use of द्वितीया with श्रिय,in conenxion with अभोक्ता and says that the general usage of षष्ठी is not followed owing to the exception that the nominal तृन् nagatives it. The correct usage then is द्वितीया here as elsewhere. See, 'तृन्नन्तत्वात् न लोकेति षष्ठी-प्रतिषेधः'। 'इयन्ति वर्षाणि' द्वितीया is justified by 'अत्यन्तसंयोगे द्वितीया'। For explanation consult Apte's Guide to Sanskrit Composition or Bhandarkar's Readers.

Hindi Translation—जो (भरत) युवा होकर भी पिता की दी हुई, गोद में पड़ी हुई, राजलक्ष्मी को मेरे पीछे; न भोगते हुए, इतने वर्षों तक उसके साथ कठोर असि-धार नामक व्रत का अभ्यास करता रहा है।

English Translation—Who, although young, not enjoying the royal fortune fallen in his lap and granted by (our) father, has, out of his regard for me, been practising the rigid vow named असिधारं (with that throne).

(Now the aeroplane alighted).

एतावदुक्तवति दाशरथौ तदीयाम्।
इच्छां विमानमधिदेवतया विदित्वा॥
ज्योतिष्पथादवततार सविस्मयाभिः।
उद्वीक्षितं प्रकृतिभिर्भरतानुगाभिः॥

gence from the current metre, towards the close of the canto, has been recommended. The introduction of new metre gives a charm to the close and mitigates the monotony.

Grammatical Notes:—मल्लि० puts 'विमानं पुष्पकं कर्तृ'=विमानं is subject to the verb 'अवततार'। ज्योतिष्पथात्+ज्योतिषां पन्थाः । ज्योतिस् + पथिन् + अ(समासान्तः) तदीयाम् = तद् + छः (ईय) + आ । अवततार the Past Participle would be अवतीर्णम् । सविस्मयाभिर्विस्मयेन सहिताभिः । तुल्ययोगे बहुव्रीहिः भरतानुगाभिः । भरतस्यानुगाभिः । अनुगच्छन्ति=अनुगाः । अनु+गम् + डः-आ ।

Hindi Translation:—दशरथ पुत्र (श्रीराम) इतना कह चुकने पर, विमान की अधिष्ठात्री देवता द्वारा उस (राम) की इच्छा को समझ कर भरत के पीछे २ चलती हुई चकित प्रजाओं से देखा जाता हुआ, पृथ्वी पर उतरा ।

English Translation—[illegible] having spoken so much, the aerial car, having [illegible] of him (Rama) through the [illegible] descended upon the ground [illegible] upon by the people [illegible]

[illegible]

[illegible]

with roots shooting forth, with inquiries after their welfare clad in sweet words.

(Bharata received Sugriva and Vibhishana first. then Laxmana).

दुर्जातबन्धुरयमृत्तहरीश्वरो मे ।
पौलस्त्य एष समरेषु पुरःप्रहर्त्ता ॥
इत्यादृतेन कथितौ रघुनन्दनेन ।
व्युत्क्रम्य लक्ष्मणमुभौ भरतो ववन्दे ॥७३॥

Prose Order:—मे दुर्जातबन्धुरयमृक्षहरीश्वरः, समरेषु पुरः प्रहर्त्तैष पौलस्त्य इत्यादृतेन रघुनन्दनेन कथितावुभौ भरतो लक्ष्मणं व्युत्क्रम्य ववन्दे ।

मध्या ॥ मे मम दुर्जातबन्धुर्दुर्जातं दुःखदिनं तस्य बन्धुर्भ्राता सहाय इति यावत् । अयमेव ऋक्षहरीश्वरः ऋक्षाणां भल्लूकानां हरीणाञ्चेश्वरो राजा सुग्रीवः किञ्च समरेषु युद्धेषु पुरोऽग्रे प्रहर्त्ता शत्रुण्वाक्रमणकारी एष पौलस्त्यः पुलस्त्यस्यापत्यं विभीषण इत्यर्थः । इत्येवमादृतेनादरवता रघुनन्दनेन रघूणां नन्दन आनन्दकेन कथितौ सूचितौ मम सर्वास्वप्यवस्थासु सहायाविमौ बन्धुताऽप्यधिकतरः मम स्नेहोऽनयोरित्येवमभिनन्दितौ विभीषणसुग्रीवौ भरतो लक्ष्मणं व्युत्क्रम्य परिहृत्य क्रमं ववन्दे नमस्कृतवान् ।

सञ्जीविनी—दुर्जातबन्धुरिति । अयं मे दुर्जातबन्धुः आपद्बन्धुः । "दुर्जातं व्यसनं प्रोक्तम्" इति विश्वः । ऋक्षहरीश्वरः सुग्रीवः, एषः समरेषु पुरःप्रहर्त्ता पौलस्त्यः विभीषणः, इति आदृतेन आदरवता । कर्त्तरि क्तः । रघूणां नन्दनेन रामेण, कथितौ उभौ विभीषणसुग्रीवौ, लक्ष्मणम् अनुजम् अपि व्युत्क्रम्य आलिङ्गनादिभिः सम्भाव्य, भरतः ववन्दे ॥

Literary Notes:— दुर्जातं is a calamity. मल्लि० quotes from विश्व 'दुर्जातं व्यसनं प्रोक्तम्'। The श्लोक lays stress on the principle of Politics included in such authority as माघ। The latter has in II Canto: 'उपकर्त्रारिणा सन्धिर्न मित्रेणापकारिणा। उपकारापकारौ हि लक्ष्यं लक्षणमेतयोः' = A treaty can be concluded with an enemy provided he does some benefit, but it should not be made even with a friend who does wrong. The characteristics of both (friend or a foe) is a benefit and otherwise (and nothing else). Tne stanza also describes the quality of the hero called दक्षता which consists in a clever treatment of others.

Grammatical Notes:—दुर्जात बन्धुः=दुर्जाते दुर्जातस्य वा बन्धुः। रघुनन्दनेन। नन्दयत्यानन्दयतीति नन्दनः। नन्द्+ल्युः (युः) (अन)। रघूणां नन्दनः। व्युत्क्रम्य = वि+उत्+क्रम्+ल्यप्+व्युत्क्रम् = to break the order.

Hindi Transalation:—मेरे दुःख का बान्धव यह रीछ और बन्दरों का राजा सुग्रीव है, (तथा) लड़ाईयों में प्रथम प्रहार करने वाला यह पुलस्त्यपुत्र (विभीषण) है। इस प्रकार आदर वाले रघुवंशमणि श्रीराम से बतलाये गये दोनों (विभीषण और सुग्रीव) को भरत ने लक्ष्मण से पूर्व वन्दना की।

English Translation—This, here, is the king of the bears and monkeys—my brother in calamity: (here) Pulastya's son विभीषण who first attacked the enemy) in battles. Bharata, leaving Lakshmana (aside), bowed (first to them both introduced with the above words by the respectful delighter of the race of Raghu.

with roots shooting forth, with inquiries after their welfare clad in sweet words.

(Bharata received Sugriva and Vibhishana first, then Laxmana).

दुर्जातबन्धुरयमृक्षहरीश्वरो मे ।
पौलस्त्य एष समरेषु पुरःप्रहर्त्ता ॥
इत्यादृतेन कथितौ रघुनन्दनेन ।
व्युत्क्रम्य लक्ष्मणमुभौ भरतो ववन्दे ॥७२॥

Prose Order:—मे दुर्जातबन्धुरयमृक्षहरीश्वरः, समरेषु पुरः प्रहर्त्तैष पौलस्त्य इत्यादृतेन रघुनन्दनेन कथितावुभौ भरतो लक्ष्मणं व्युत्क्रम्य ववन्दे ।

मध्या ॥ मे मम दुर्जातबन्धुर्दुर्जातं दुःखदिनं तस्य बन्धुर्भ्राता सहाय इति यावत् । अयमेव ऋक्षहरीश्वरः ऋक्षाणां भल्लूकानां हरीणाञ्चेश्वरो राजा सुग्रीवः किञ्च समरेषु युद्धेषु पुरोऽग्रे प्रहर्त्ता शत्रुष्वाक्रमणकारी एष पौलस्त्यः पुलस्त्यस्यापत्यं विभीषण इत्यर्थः । इत्येवमादृतेनादरवता रघुनन्दनेन रघूणां नन्दन आनन्दकेन कथितौ सूचितौ मम सर्वास्वप्यवस्थासु सहायाविमौ बन्धुतोऽप्यधिकतरः मम स्नेहोऽनयोरित्येवमभिनन्दितौ विभीषणसुग्रीवौ भरतो लक्ष्मणं व्युत्क्रम्य परिहृत्य क्रमं ववन्दे नमस्कृतवान् ।

सञ्जीविनी—दुर्जातबन्धुरिति । अयं मे दुर्जातबन्धुः आपद्बन्धुः । "दुर्जातं व्यसनं प्रोक्तम्" इति विश्वः । ऋक्षहरीश्वरः सुग्रीवः, एषः समरेषु पुरःप्रहर्त्ता पौलस्त्यः विभीषणः, इति आदृतेन आदरवता । कर्त्तरि क्तः । रघूणां नन्दनेन रामेण, कथितौ उभौ विभीषणसुग्रीवौ, लक्ष्मणम् अनुजम् अपि व्युत्क्रम्य आलिङ्गनादिभिः सम्भाव्य, भरतः ववन्दे ॥

रूढ is Past Participle रोहु प्रादुर्भावे . The use is technically called भावलक्षणे सप्तमी, or in English; the Locative Absolute. उपलेभिरे = enjoyed. लभ् with उप Perfect, Third, Plural.

Hindi Translation:—तब वानरसेनापतियों ने रामचन्द्र की आज्ञा से मानवरूप बनाकर हाथियों की सवारी की। जब हाथी बहुत सी मदधारायें गिराने लगे तो उन वानरों को पर्वत चढ़ने के सुख प्राप्त हुए।

English Translation—Then the monkey-chiefs of the army assumed human form at the bidding of Rama and mounted huge elephants. They giving out immense flows of ichor, the monkeys felt a pleasure equal to climbing upon the hills.

(Vibhishana with retinue mounted on the cars never equalled by the cars fashioned by the demon artificers.)

सानुप्लवः प्रभुरपि क्षणदाचराणाम्।
भेजे रथान् दशरथप्रभवानुशिष्टः॥
मायाविकल्परचितैरपि ये तदीयैः।
न स्यन्दनैस्तुलितकृत्रिमभक्तिशोभाः॥७५॥

Prose Order:—क्षणदाचाराणां प्रभुरपि सानुप्लवो दशरथप्रभवानुशिष्टो रथान् भेजे ये मायाविकल्परचितैरपि तदीयैः स्यन्दनैस्तुलितकृत्रिमभक्तिशोभा न भवन्ति॥

मध्या—विभीषणोऽपि सपरिवारो रथानारुरोहेत्याह। क्षणदाचराणां क्षणमुत्सवं राक्षसानां ददातीति क्षणदारात्रिः तत्र चरन्ति। तेषां राक्षसानामित्यर्थः। प्रभुः स्वाम्यपि विभीषणोऽपि सानुप्लवोऽनुप्लवैरनुचरैः सह विद्यमानः। दशरथ-

is worth noticing. He says: 'प्रजायतेऽस्मादिति प्रजः' = 'प्रजा:' is one from or of whom anything is born. भेजे is Perfect of भज्=to make use of तस्यै- रत्नाने स्वीयान्रथैः। तद्+क्तः = (ईयः) कृत्रिम = कृ+क्त्रि: +मप्। मल्लि observes: 'कृत्रिमेत्यत्र ड्वितः क्त्रिरिति क्त्रि: प्रत्ययः। क्त्रेर्मम्नित्यमिति। ममागमः। In Brahmachari's edition the climax of carelessness has been reached in connexion with the text of सञ्जीविनी on the derivation of the present word. At three places the affix is क्तिः instead of the correct क्त्रि:। The mistake is entirely due to either a sheer ignorance of Grammar or a repeated negligence. Then again, to our horror, the augment is मम् instead of the correct मप् the म् in the Paniniya aphorism 'क्त्रेर्मम् नित्यम्' is a consequence of the euphonic combination and cannot be original as taken by the repeatition of the editor in the words ममागमः Had it been मम् originally the euphony would have been मन्नित्यम्।

Hindi Translation:—राक्षसों का स्वामी विभीषण भी अपने साथियों सहित दशरथ-नन्दन राम की आज्ञा पाकर रथों पर सवार हुए। उन रथों की बनावटी शोभा माया के राक्षसों के अनेक भेदों से रचित भी राक्षसीय रथों से प्राप्त न की जाती थी।

English Translation.—Vibhishana too, ordered by Rama, with his retinue ascended the chariots the artificial beauty of which could not be equalled even by the chariots fashioned by the demon artificers with the aid of their occult power.

Prose Order:—जनकात्मजाया लङ्केश्वरप्रणतिभङ्गदृढव्रतं तद् वन्द्यं चरणयोर्युगमस्य साधो ज्येष्ठानुवृत्तिजटिलं च शिरस्तदानीमुभयं समेत्यान्योऽन्यपावनमभूत्।

मध्या—भरतः सीतायाश्चरणयोरलुठदित्याह। जनकात्मजायाः सीताया लङ्केश्वरप्रणतिभङ्गदृढव्रतं लङ्केश्वरस्य रावणस्य प्रणतिः प्रणामश्चाटुवचनं वा तद्भङ्गे नाशे दृढं व्रतं यस्य तत्। वन्द्यं पूज्यं चरणयोर्युगं द्वयमस्य साधोः सतो भरतस्य ज्येष्ठानुवृत्तिजटिलं ज्येष्ठं राममनुवृत्तिरनुसरणं तेन जटिलं जटावत्। भरतोऽपि जटाः कृत्वा पादुकाभ्यां रामराज्यमपालयदिति। शिर इति द्वयमपि तदानीं भरतनमस्करणसमये समेत्य सङ्गत्यान्योन्यपावनमन्योन्यस्य पवित्रीकारकमभूत्।

सञ्जीविनी—लङ्केश्वरेति। लङ्केश्वरस्य रावणस्य प्रणतीनां भङ्गेन निरासेन दृढव्रतम् अखण्डितपातिव्रत्यम्, अतएव वन्द्यं तत् जनकात्मजायाः चरणयोः युगम्, ज्येष्ठयानुवृत्त्या जटिलं जटायुक्तं, साधोः सज्जनस्य, अस्य भरतस्य, शिरश्च, इत्युभयं, समेत्य मिलित्वा, अन्योन्यस्य पावनं शोधकम् अभूत्॥

Literary Notes:—लङ्केश्वर......व्रतम्। It is well known that Ravana came every day to Sita during her captivity at Lanka and entreated her warmly to accept his offer of queenship. But Sita always refused his wicked demands and kept her vow of chastity intact.

Grammatical Notes:—For expoundation of the compounds, see मध्या above. वन्द्यम्=वन्द्+यत्। ऋहलोर्ण्यत्। जटिलं=जटा+इलच्। समेत्य=सम्+आ+इ+ल्यप्। अन्योऽन्यम्=अन्यच्चान्यच्च। ओ here is irregular.

Literary Notes:—मल्लिनाथ paraphrases जगन्मीश्वरेण by आदिवराहेण। The allusion is to the Pauranic legend in which Vishnu is said to have assumed the shape of a boar and takes up the earth sunken deep down below the waters of the ocean. अभ्रघनात् = मेघसङ्घातात् according to मल्लि० We too fall in with the same opinion. The stanza contains two similes, the first is in the first line, the second, in the second.

Grammatical Notes:—अत्यय = अति+इ+अच् परच्। अभ्रघनात्=अभ्राणां घनात्।

Hindi Translation:—वहां भरत ने रामद्वारा रावण के दुःख से निकाली हुई धैर्यधारिणी सीता की वन्दना की जिस प्रकार आदिवराह से प्रलय से उद्धृत की गई पृथिवी, अथवा वर्षा के चले जाने के बाद, बादलों के पटल से निकली हुई जिस प्रकार चन्द्रमा की चन्द्रिका।

English Translation.—There Bharata saluted the patient Sita held out of the risk of Ravana by Rama. (She was) like the Earth taken out of the deluge by the First-Boar, and further, like the lustre of the moon brought out from the dense rain-clouds by the advent of autumn.

(Sita's feet and Bharata's head both imparted there sanctity to each other).

लङ्केश्वरप्रणतिभङ्गदृढव्रतं तत्।
वन्द्यं युगं चरणयोर्जनकात्मजायाः॥
ज्येष्ठानुवृत्तिजटिलं च शिरोऽस्य साधोः।
अन्योऽन्यपावनमभूदुभयं समेत्य॥७८॥

Prose Order:—जनकात्मजाया लङ्केश्वरप्रणतिभङ्गदृढव्रतं तद् वन्द्यं चरणयोर्युगमस्य साधो ज्येष्ठानुवृत्तिजटिलं च शिरस्तदानीमुभयं समेत्यान्योऽन्यपावनमभूत्।

मध्या—भरतः सीतायाश्चरणयोरलुठदित्याह। जनकात्मजायाः सीताया लङ्केश्वरप्रणतिभङ्गदृढव्रतं लङ्केश्वरस्य रावणस्य प्रणतिः प्रणामश्चाटुवचनं वा तद्भङ्गे नाशे दृढं व्रतं यस्य तत्। वन्द्यं पूज्यं चरणयोर्युगं द्वयमस्य साधोः सतो भरतस्य ज्येष्ठानुवृत्तिजटिलं ज्येष्ठं राममनुवृत्तिरनुसरणं तेन जटिलं जटावत्। भरतोऽपि जटाः कृत्वा पादुकाभ्यां रामराज्यमपालयदिति। शिर इति द्वयमपि तदानीं भरतनमस्करणसमये समेत्य सङ्गत्यान्योन्यपावनमन्योन्यस्य पवित्रीकारकमभूत्।

सञ्जीविनी—लङ्केश्वरेति। लङ्केश्वरस्य रावणस्य प्रणतीनां भङ्गेन निरासेन दृढव्रतम् अखण्डितपातिव्रत्यम्, अतएव वन्द्यं तत् जनकात्मजायाः चरणयोः युगम्, ज्येष्ठानुवृत्त्या जटिलं जटायुक्तं, साधोः सज्जनस्य, अस्य भरतस्य, शिरश्च, इत्युभयं, समेत्य मिलित्वा, अन्योन्यस्य पावनं शोधकम् अभूत्॥

Literary Notes:—लङ्केश्वर……व्रतम्। It is well known that Ravana came every day to Sita during her captivity at Lanka and entreated her warmly to accept his offer of queenship. But Sita always refused his wicked demands and kept her vow of chastity intact.

Grammatical Notes:—For expoundation of the compounds, see मध्या above. वन्द्यम्=वन्द्+यत्। ऋहलोर्ण्यत्। जटिलं=जटा+इलच्। समेत्य=सम्+आ+इ+ल्यप्। अन्योऽन्यम्=अन्यच्चान्यच्च। ओ here is irregular.

Literary Notes:—मल्लिनाथ paraphrases उगतामीश्वरेण by आदिवराहेण। The allusion is to the Pauranic legend in which Vishnu is said to have assumed the shape of a boar and takes up the earth sunken deep down below the waters of the ocean. अभ्रघनात् = मेघसङ्घातात् according to मल्लि० We too fall in with the same opinion. The stanza contains two similes, the first is in the first line, the second, in the second.

Grammatical Notes:—अत्यय = अति+इ+अच्। परच्। अभ्रघनात्=अभ्राणां घनात्।

Hindi Translation:—वहां भरत ने रामद्वारा रावण के दुःख से निकाली हुई धैर्यधारिणी सीता की वन्दना की जिस प्रकार आदिवराह से प्रलय से उद्धृत की गई पृथिवी, अथवा वर्षा के चले जाने के बाद, बादलों के पटल से निकली हुई जिस प्रकार चन्द्रमा की चन्द्रिका।

English Translation.—There Bharata saluted the patient Sita held out of the risk of Ravana by Rama. (She was) like the Earth taken out of the deluge by the First-Boar, and further, like the lustre of the moon brought out from the dense rain-clouds by the advent of autumn.

(Sita's feet and Bharata's head both imparted there sanctity to each other).

लङ्केश्वरप्रणतिभङ्गदृढव्रतं तत्।
वन्द्यं युगं चरणयोर्जनकात्मजायाः॥
ज्येष्ठानुवृत्तिजटिलं च शिरोऽस्य साधोः।
अन्योऽन्यपावनमभूदुभयं समेत्य ॥७८॥

Prose Order:—जनकात्मजाया लङ्केश्वरप्रणतिभङ्गदृढव्रतं तद् वन्द्यं चरणयोर्युगमस्य साधो ज्येष्ठानुवृत्तिजटिलं च शिरस्तदानीमुभयं समेत्यान्योऽन्यपावनमभूत् ।

मध्या—भरतः सीतायाश्चरणयोरलुठदित्याह । जनकात्मजायाः सीताया लङ्केश्वरप्रणतिभङ्गदृढव्रतं लङ्केश्वरस्य रावणस्य प्रणतिः प्रणामश्चाटुवचनं वा तद्भङ्गे नाशे दृढं व्रतं यस्य तत् । वन्द्यं पूज्यं चरणयोर्युगं द्वयमस्य साधोः सतो भरतस्य ज्येष्ठानुवृत्तिजटिलं ज्येष्ठं राममनुवृत्तिरनुसरणं तेन जटिलं जटावत् । भरतोऽपि जटाः कृत्वा पादुकाभ्यां रामराज्यमपालयदिति । शिर इति द्वयमपि तदानीं भरतनमस्करणसमये समेत्य सङ्गत्यान्योन्यपावनमन्योन्यस्य पवित्रीकारकमभूत् ।

सञ्जीविनी—लङ्केश्वरेति । लङ्केश्वरस्य रावणस्य प्रणतीनां भङ्गेन निरासेन दृढव्रतम् अखण्डितपातिव्रत्यम्, अतएव वन्द्यं तत् जनकात्मजायाः चरणयोः युगम्, ज्येष्ठानुवृत्त्या जटिलं जटायुक्तं, साधोः सज्जनस्य, अस्य भरतस्य, शिरश्च, इत्युभयं, समेत्य मिलित्वा, अन्योन्यस्य पावनं शोधकम् अभूत् ॥

Literary Notes:—लङ्केश्वर······व्रतम् । It is well known that Ravana came every day to Sita during her captivity at Lanka and entreated her warmly to accept his offer of queenship. But Sita always refused his wicked demands and kept her vow of chastity intact.

Grammatical Notes:—For expoundation of the compounds, see मध्या above. वन्द्यम्=वन्द्+यत् । ऋहलोर्ण्यत् । जटिलं=जटा+इलच् । समेत्य=सम्+आ+इ+ल्यप् । अन्योऽन्यम्=अन्यश्चान्यश्च । ओ here is regular.

सञ्जीविनी—क्रोशेति। आर्य्यः पूज्यः, काकुत्स्थः रामः, प्रकृतयः प्रजाः पुरःसराः यस्य तेन, स्तिमितजवेन मन्दवेगेन, पुष्पकेण, क्रोशः अध्वपरिमाणविशेषः, (तस्य अर्द्धः तम्) क्रोशार्द्धं क्रोशैकदेशं गत्वा, शत्रुघ्नेन प्रतिविहिताः सज्जिताः उपकार्याः पटभवनानि यस्मिन् तत्, उदारं महत्, साकेतस्य अयोध्यायाः, उपवनम्, अध्युवास अधितष्ठौ। 'साकेतः स्याद-योध्यायां कोसला नन्दिनी तथा' इति यादवः॥

Literary Notes:—आर्य is defined by मनुः as follows:—'कर्त्तव्यमाचरन् कर्म ह्यकर्त्तव्यमनाचरन्। तिष्ठति प्रकृताचारे स वा आर्य इति स्मृतः'। क्रोशार्ध = a mile. साकेत, कोसला, नन्दिनी, are all synonyms says यादवः, quoted by मल्लि०

Grammatical Notes:—आर्य=ऋ+ण्यत्। For expoundation please see मध्या above उपकार्या = उपकृ+ण्यत्+टाप्। अध्युवास=अधि+वस्+लिट्। वस् with अधि governs the Accusative of the place. Remember अधिशीङ्स्थासां कर्म।

Hindi Translation:—आर्य्य श्रीरामचन्द्र प्रकृति से पीछे चलने वाले, दबी हुई गति वाले पुष्पक द्वारा एक मील जा कर शत्रुघ्न से डेरों द्वारा सुसज्जित उत्कृष्ट, अयोध्या के बहिः-स्थित उद्यान में ठहरे।

English Translation.—The noble Rama, then having journeyed for a mile in the Pushpaka before which walked his subjects and consequently the speed of which was lessened, halted at the pleasant garden outside Saketa (Ayodhya)—the garden into which were fixed and fitted many tents by Shatrughna.

सञ्जीविनी—कोशेति। आर्य्यः पूज्यः, काकुत्स्थः रामः, प्रकृतयः प्रजाः पुरःसराः यस्य तेन, स्तिमितजवेन मन्दवेगेन, पुष्पकेण, क्रोशः अध्वपरिमाणविशेषः, (तस्य अर्द्धः तम्) क्रोशार्द्धं क्रोशैकदेशं गत्वा, शत्रुघ्नेन प्रतिविहिताः सज्जिताः उपकार्याः पटभवनानि यस्मिन् तत्, उदारं महत्, साकेतस्य अयोध्यायाः, उपवनम्, अध्युवास अधिनष्ठौ। 'साकेतः स्याद्-योध्यायां कोसला नन्दिनी तथा' इति यादवः॥

Literary Notes:—आर्य is defined by मनुः as follows:—'कर्त्तव्यमाचरन् कर्म ह्यकर्त्तव्यमनाचरन्। तिष्ठति प्रकृताचारे स वा आर्य इति स्मृतः'। क्रोशार्द्धं = a mile. साकेत, कोसला, नन्दिनी, are all synonyms says यादवः, quoted by मल्लि०

Grammatical Notes:—आर्य=ऋ+ण्यत्। For explanation please see गत्वा above. उपकार्या = उप+कृ+ण्यत्+टाप्। अध्युवास=अधि+वस्+लिट्। वस् with अधि governs the Accusative of the place. Remember अधिशीङ्स्थासां कर्म।

Hindi Translation—आर्य श्रीरामचन्द्र प्रकृति के [illegible] पुष्पक द्वारा [illegible] शत्रुघ्न से [illegible] सुसज्जित महल, अयोध्या के [illegible] में ठहरे।

English Translation.—The noble Rama, then, having journeyed for a mile in the Pushpaka before which walked his subjects and consequently the speed of which was lessened, halted at the pleasure garden on the Saketa (Ayodhya)—the garden into which were fitted and [illegible] by Shatrughna.